

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИСТОПАД
ГРУДЕНЬ

2016

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Активізація тенденцій до аналітизму versus до синтетизму в сучасній українській літературній мові	3
	Бачевич Ф. С. Методологічні засади сучасної лінгвістичної прагматики	23
	Кондратенко Н. В. Українська політична лінгвістика в Україні: фундаментальні і прикладні проблеми	29
	Васильєва Л. П. Соціолінгвістика в південнослов'янських країнах	37
	Купріянов Є. В., Широков В. А. Лексична неоднозначність іспанських мовних одиниць як об'єкт теорії семантичних станів	48
	Пономаренко С. С. Класифікаційні типи морфологічних моделей в українській мові	57
	Коць Т. А. Публіцистичний стиль як джерельна база дослідження історичної змінності мовної норми	66
	Жабوریк О. А. Психогенез versus онтогенез	72

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Єрмоленко С. С. Мойсієнко А. Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі	79
---	----

Зміст журналу «Мовознавство» за 2016 рік	81
--	----

CONTENTS	Taranenko O. O. Activation of tendencies towards analytism <i>versus</i> synthetism in the modern Ukrainian standard language	3
	Batsevych F. S. Methodological foundations of modern linguistic pragmatics . . .	23
	Kondratenko N. V. Ukrainian political linguistics in Ukraine: fundamental and applied problems	29
	Vasyliieva L. P. Sociolinguistics in South Slavic countries	37
	Kupriianov Ye. V., Shyrokov V. A. Lexical ambiguity of the Spanish lexical units as an object of the theory of semantic states	48
	Ponomarenko S. S. Classification types of morphonology models in the Ukrainian language	57
	Kots T. A. Journalistic style as a source base for the study of the historical variability of linguistic norms	66
	Zhaboriuk O. A. Psychogenesis <i>versus</i> ontogenesis	72
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Yermolenko S. S. Moisiienko A. Folk riddle: textual discursive aspect	79
	Contents of «Movoznavstvo» journal for 2016	81

АКТИВІЗАЦІЯ ТЕНДЕНЦІЙ ДО АНАЛІТИЗМУ *versus* ДО СИНТЕТИЗМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)¹

У статті аналізується явище активізації в українській літературній мові новітнього періоду тенденцій як до аналітизації, так і, навпаки, до синтетизації її структури на різних мовних рівнях. Відзначено при цьому дію таких чинників, як а) демократизація та лібералізація мовної діяльності суспільства, б) впливи мовної глобалізації, в) посилення національно-прескриптивних тенденцій у її коригуванні, а також певною мірою г) посилення присутності «жіночого фактора» в суспільному житті.

Ключові слова: сучасна українська літературна мова, аналітизм, синтетизм, демократизація мови, мовна глобалізація, прескриптивно-пуристичні тенденції в українській мові.

3. Посилення тенденцій до синтетизму. Комплекс тенденцій цього спрямування в слов'янських мовах на сучасному етапі їхнього розвитку з огляду на його значно меншу представленість не привертає такої уваги славістів, як тенденції до аналітизму².

3.1. Морфологія.

3.1.1. Іменники. У межах граматичних категорій цієї частини мови це певне (дуже незначне) звуження розряду іменників спільного (чол. і жін.) роду на *-а* в назвах тварин — обмеження їх уживання зі значенням жін. р., що, безперечно, спирається на вже наявну до цього в українській мові традицію вживання іменника спільного роду *собака* насамперед у чол. р. (не останньою мірою, звичайно, як наслідок відштовхування від російської мови), поступово поширюючись і на такі іменники, як *лелека* (*чорний лелека* — як назва одного з видів цього птаха, «*один з чотирьох лелек*»: т/к «Мега», перекладний д/ф «Дика Польща», 15.09.2016; коньяк «*Білий лелека*» — з реклами молдовського коньяку «Белый аист»), *пануга*.

Основні ж процеси синтетизації граматичних форм іменника відбуваються на рівні словозміни / формотворення — це:

1) певні тенденції (як уже кодифіковані, так і некодифіковані) переходу до відмінювання іменників, які досі в «офіційній» літературній мові вважалися / вважаються невідмінюваними:

¹ Початок статті див.: Мовознавство. — 2016. — № 5. — С. 3–17.

² Дослідники відзначають у цьому зв'язку насамперед зростання дії різних способів слово- і основоскладання та аббревіації (див., зокрема: *Гутишmidt К.* Зазнач. праця. — С. 20–21), а також один з різновидів перфективації двовидових дієслів: див. про це п. 3.3.3.1 (*Ohnheiser I.* Системно-структурные тенденции // *Słowotwórstwo. Nominacja* [Komparacja współczesnych języków słowiańskich] / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — С. 320–321).

а) іншомовних іменників на -о: *авто*, род. *авта* і т. д., мн. *авта*, род. *авт* і т. д., «сто *євреїв*» і т. д., *псевдо*, ор. *під псевдом* і т. д. (власне, цей іменник і був актуалізований під впливом західноукраїнської та діаспорної мовних практик саме з такими граматичними особливостями), з *Торонта*; розширення обсягу відмінювання слов'янських власних назв на -о: *Тіто* — род. *Тіта* і т. д. (УП-93, с. 104), *Брно* — род. *Брна* (УОС-09; «*Брном* — на півному трамваї». — ВЗ, 27.06.2013, с. 10);

б) західнослов'янських топонімів у формах сер. р. і множини з кінцевим -е, які в самих відповідних мовах та в розмовній мові місцевого українського населення по обидва боки кордонів є відмінюваними (в українізованій формі): *Закопане*, род. *Закопаного* і т. д. (УП-93, с. 116), *Кошице*, *Лідице* — невідм. (УП-93, с. 116), але: *Кошиці*, мн., *Лідиці*, мн. — род. *Кошиць* і т. д. (УП-99, с. 181);

в) у деяких інших випадках (у словах іншомовного походження): «українські *мас-медії*», у *медіях* і под. — у конкуренції з *мас-медіа*, *медіа*, мн., невідм.; закріплення в статусі відмінюваного іменника *їдиш* (*їдиш*) (ОСУМ-94, СУМ-20), який до цього характеризувався переважно як невідмінюваний (РУС-68, ОСУМ-75; пор. так само в живій мовній практиці й пізніше: «*“Бульвар”* [назва газети] виходить... не на *їдиш* чи івриті, а російською мовою»: Олег Черногуз. — ВК, 15.08.2000, с. 5); щодо деяких іменників з кінцевим -і іноді спостерігається тенденція (в дусі «народної етимології») сприймати їх як множинні відмінювані форми: «у євреїв (*ашкеназів*)» (Кр., 2009, ч. 7–8, с. 15); *івасі*, -*ів* (УОС-09), *мюслі*, -*ів* (РУС-2003);

2) активізація вживання безприйменникових форм ор. в. у просторовому («спідняла волочилася *землею*», «подорож *замками Європи*»), часовому («*Останніми роками* виробництво... зросло». — ГУ, 8.08.2013, с. 4) значеннях і в значенні засобу дії («*дідзнатися телефоном*», «*секс телефоном*»), форм род. в. у часовому значенні («*Минулих виборів* ці штати підтримали Буша». — Т/к «24», 2.11.2008) — з відповідним обмеженням при цьому вживання форм місц. в. з прийменником *по* і знах. в. з прийменником *в*³;

3) певні тенденції до обмеження семантичного синкретизму відмінкових форм — це:

а) прагнення до розподібнення форм род. і дав. в. для певних структурних груп іменників III і IV відмін (прихильники таких змін висувають при цьому крім нормотворчого фактора — необхідності відновлення справжніх українських форм — також потребу в деомонізації зазначених форм) — з поверненням (за нормами, зокрема, УП-28) для форм род. в. флексії -и замість нормативної -і: *крови*, *любви*, *соли*, *осени*, *вісти*, *смерти* та ін. (ця ініціатива вже закріпилася в титулуванні предстоятеля Української православної церкви Київського патріархату: патріарх Київський і всієї Руси-України); *вимени*, *імени*, *племени*, *тімени* (див.: УП-99, с. 120, 122);

б) активізація вживання форм кл. в. (у тому числі із закріпленням цього в останній редакції чинного правопису: УП-90/93) з відповідним обмеженням при цьому вживання в позиції звертання форм наз. в., яке протягом останніх десятиліть до початку 90-х років набувало дедалі більшого поширення;

в) розширення вживання в род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний флексії -ів замість нульової флексії, тотожної з формою наз. в. одн.: наприклад, *партизанів*, *солдатів*, *амперів*, *каратів* (пор., наприклад, з одного боку, ОСУМ-75, а з другого, — УОС-09).

³ Див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 98–100.

3.1.2. Прикметники та похідні від них прислівники. Це активізація вживання і творення синтетичних форм ступенів порівняння (у тому числі від відносних прикметників і пасивних діеприкметників) у конкуренції з аналітичними формами: *вдаліший, властивіший, ринковіший, довготерміновіший, захищеніший; найвидовищніший, найкорумпованіший; найпевніше* — від прислівника *певно (певне)* у значенні вставного слова: «*Найпевніше*, винуватцем аварії є машиніст електрички» («Студія 1 + 1», ТСН, 10.03.2011).

3.1.3. Числівники. Це активізація вживання (особливо в мові ефірних ЗМІ) у позиції знах. в. кількісних числівників при назвах істот, насамперед людей, згідно з приписами нормативних граматик і правопису, форм род.-знах. в. («зарахувати *двадцятьох трьох* студентів»), які донедавна, співіснуючи при таких іменниках у формах наз.-знах. в., не так помітно переважали останні (у живій мовній практиці тут досить вільно вживаються й форми, спільні з наз. в.: «зарахувати *двадцять три* студенти», а в усній мові навіть «зарахувати *двадцять трьох* студентів»), що також не викликає враження порушень мовної норми. Ця тенденція захоплює й парадигми відмінювання тих числівників: *сорок, дев'яносто, сто, двісті* — *чотириста, п'ятсот* — *дев'ятсот*, щодо яких нормативні джерела передбачають для форм знах. в. відступи від загального правила узгодження їх з належністю поєднуваних з ними іменників до категорій істот або неістот (див.: УП-93, с. 85, хоча для знах. в. числівників *двісті* — *чотириста* в деяких джерелах передбачено обидві форми⁴). Наприклад: «Вони вбили *ста сорока* двох людей» («Студія 1 + 1», ТСН, 2.06.2013), «Наразі звільнили від кримінальної відповідальності *трьохсот дев'яноста* осіб» (т/к «24», «Новини», 9.03.2014), «Розрахована тюрма на *шестисот* осіб» (т/к «24», «Новини», 26.06.2015). Настанови щодо саме такого відмінювання названої групи числівників (знах. = наз. або род. в.) можна знайти і в популярних підручниках та посібниках з української мови⁵.

3.1.4. Займенники. Це посилення тенденції в межах присвійних займенників до обмеження у вжитку форми 3-ої особи їх, яка нерідко кваліфікується при цьому як явний росіянізм, на користь *їхній*⁶. Форма *їх* стала витіснятися — з явно логічно не вмотивованою заміною на *їхній* — навіть у позиції род. в. об'єктного, який, як відомо, відповідає на питання «кого? чого?», а не «чий?», на-

⁴ Див., зокрема: Баранник Д. Х. Числівник // Сучасна українська літературна мова : Морфологія. — К., 1969. — С. 259.

⁵ Див., наприклад: Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. — К., 2001. — С. 252); Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів. — К., 2005. — С. 136.

⁶ Див., наприклад: Волощак М. Довідник з українського слововживання : За матеріалами засобів масової інформації. — К., 2003. — 2-е, доп. вид. — С. 120; Тетерятник В. Більше ніж правопис. — К., 2008. — С. 123. Пор., з іншого боку, припущення щодо російського походження стосовно саме форми *їхній*, яка з'явилася, цілком можливо, не без впливу з боку російської народної мови: Сулима М. Українська фраза. — Х., 1928. — С. 47; Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — С. 260. Пор. у російському просторіччі в межах усієї парадигми особових займенників 3-ої особи: *он* — *его*, *ево(й)ний*, *она* — *её*, *ейний*, *они* — *их*, *ихни(ы)й* (в українській народній мові в межах цієї моделі можна відзначити ще тільки форму *всіхній*). Див. також: Добрушина Е. Р., Сичинава Д. В. Кочующая норма, или Микродиакронические происхождения слова *ихний* в русском, украинском и белорусском языках // Вопр. языкознания. — 2015. — № 2. — С. 41–54. В. Сімович, наприклад, беззаперечно віддавав перевагу саме формі *їх* (Сімович В. Граматика української мови. — 2-е, доп. вид. — Лейпциг, 1921. — С. 216). У білоруській мові, де така модель присвійних займенників також представлена ширше, ніж в українській, у практиці певних друкованих видань з 90-х рр. відзначається тенденція до витіснення форм род. в. *яго*, *яе*, *їх* формами *ягоны*, *ейны*, *їхні(ы)*, в тому числі і в позиції род. в. об'єктного (Садоўскі П. Знач. праця. — С. 232).

приклад: «Українська РСР забезпечує примноження і збереження фондів і пам'яток української мови..., а також їхню охорону та використання» (Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР», стаття 7, 1989 р.), «законопроект про депутатські пільги, спрямований на їхнє скасування» (т/к «Новий», «Репортер», 21.09.2007), «на шляху до їхнього поглинання» (ж. «Мовознавство», 2010, № 6, с. 19), «політика великих держав щодо малих, спрямована на їхнє економічне завоювання» (пор. логічно цілком обґрунтоване вживання цього займенника в позиції род. в. суб'єктного: «їхнє завоювання» — те, що вони завоювали).

3.1.5. Дієслова. Це:

а) активізація вживання в дієсловах недок. виду синтетичних форм майбутнього часу — в конкуренції з аналітичними формами. Наприклад, у перекладі російських теле- і кінофільмів (у титрах): рос. «Будешь выздоравливать» — укр. *Видужуватимеш*, рос. «Будешь расстреливать?» — укр. *Розстрілюватимеш?* («Студія 1 + 1», т/ф «Штрафбат», 9.05.2005); рос. «Мы не будем торговаться» — укр. «Ми не *торгуватимемося*» (т/к «Новий», рос. т/ф, 2008 р.);

б) активізація закликів до уникання у вжитку аналітичної форми наказ. сп. на зразок *давайте поговоримо* (*поміркуємо* і т. ін.) як російської за походженням і до вживання замість неї форми 1 ос. мн. наказ. сп.: *поговорім(о), поміркуймо* і т. ін.⁷

3.2. Синтаксис. На рівні синтаксису словосполучення різною мірою стали помітнішими такі тенденції:

1) активізація словосполучень з узгодженими (тобто змінними) означеннями — у конкуренції зі словосполученнями з неузгодженими (тобто незмінними) означеннями та додатками, що зумовлено, з одного боку, посиленням напливу колоквіалізмів і професіоналізмів до складу літературної мови в загальному контексті її дальшої демократизації та відповідними впливами з боку англійської мови (це явища, що мають ті чи інші паралелі в інших сучасних слов'янських мовах), з другого, — тенденціями до її дальшої «націоналізації»:

а) словосполучень з означеннями, утвореними шляхом суфіксації від відповідного іменника⁸ або метонімічного зміщення прикметника: *владні структури* (*органи*), тобто *структури (органи) влади*; *безпекова політика*, тобто *політика [спрямована на досягнення / забезпечення] безпеки* (пор. англ. *security policy*); розм. *гуманітарний віце-прем'єр-міністр*, тобто *віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань*; «Мільйони «*помаранчевих*» українців вийшли на вулиці та площі міст» (ЛУ, 2004, № 51), пор. *Помаранчева революція*⁹;

б) словосполучень з посесивними прикметниками (див. 3.3.2), а також із займенником *їхній* (див. 3.1.4);

2) у загальних межах транзитивізації дієслів — увиразнення переходів від прийменникового до безприйменникового вживання (як наслідок або впливів професійних субмов та англійської мови, або нормотворчого коригування): *інвестувати [кошти і т. ін.] в Україну* — *інвестувати Україну* («Ясний і практичний розум Петра Яцика підказав: треба *інвестувати* юну *Україну*»:

⁷ Див., наприклад: *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей. — К., 2001. — 2001. — С. 88–89.

⁸ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Актуалізовані моделі... — С. 94–95.

⁹ Подібне явище увиразнилося і в інших сучасних слов'янських мовах (див., наприклад: *Gutschmidt K.* Ор. cit. — S. 350; *Нещименко Г. П.* Импульсы динамики литературной нормы в современных славянских языках // *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart* / K. Gutschmidt (Hrsg.). — Thelem, 2002. — S. 178), що певною мірою посилює паралелі в межах слов'янського мовного простору між цим аспектом їхнього синтаксису і відповідними синтаксичними особливостями насамперед чеської мови (пор.: *Исаченко А. В.* Знач. праця. — С. 345; *Нещименко Г. П.* Знач. праця. — С. 175).

В. Стрілько. — ЛУ, 24.05.2001: про започаткування цим канадським бізнесменом Міжнародного конкурсу знавців української мови); помітна активізація перехідного вживання дієслів *голосувати / проголосувати*: «голосувати першу пропозицію, законопроект, кандидатуру NN», яке було наявне й давніше, але в радянський час стало поступатися у вжитку перед уживанням їх з прийменником *за* (*голосувати за* кого-, що); конкуренція між зворотами *доходити кінця* (висновку, згоди та ін.) і *доходити до кінця, доходити (приходити) до висновку (згоди)* у мові ЗМІ завершується, як видається, на користь перших ¹⁰.

3.3. Словотворення.

3.3.1. Іменники. Це:

1) тенденції, спрямовані на забезпечення осіб жіночої статі їхніми «власними» («жіночими») найменуваннями, відмінними від відповідних назв осіб чоловічої статі (така практика спирається як на міркування нормотворчо-пуристичного характеру, так і на рекомендації активізованого в цей період в Україні гендерно-феміністичного руху):

а) різка активізація процесів словотвірної фемінізації — уживання і творення суфіксальних дериватів на позначення осіб жіночої статі за родом занять і соціальним статусом, похідних від назв осіб чоловічої статі: *президентка, дипломатка, кандидатка, кікбоксерка, кілерка, державниця, драматургиня* та ін. ¹¹, що має своїм наслідком відповідне звуження явища синтаксичної фемінізації, тобто вживання іменників чол. р. для називання жінки зі змістовим узгодженням їх у жін. р. на предикативному (у позиції присудка — ширше) та атрибутивному (у позиції означення — вужче) рівнях (звичайно, про таке звуження без спеціального ширшого дослідження можна говорити поки що лише теоретично, але, з іншого боку, воно має бути неминучим). Активізація вживання суфіксальних фемінативів відбувається також при позначенні неживих понять — у функції прикладки при іменниках жін. р.: «Партія “Удар” зняла з передвиборчих перегонів своїх кандидатів і очікує цього від партій-партнерок» (т/к СТБ, «Вікна», 15.10.2012);

б) значно менша активізація вживання і творення корелятивів жін. р. від субстантивованих прикметників чол. р. цієї ж тематичної сфери. Хоча нормативні словники поки що демонструють тут консерватизм, у мовній практиці почастішали випадки як перенесення у сферу публічного вжитку тих одиниць, що й давніше вже функціонували в розмовній мові, так і творення нових корелятивів жін. р. у зв'язку з розширенням суспільних ролей жінки. Наприклад: «молода *вчена з України*» (КВ, 5.08.2009), «теорія австралійської *вченої* А. Вежбицької» (ж. «Мовознавство», 2011, № 3, с. 34), «Племінник Ганни Герман тягав *слідчу* за волосся» (ВЗ, 26.07.2012, с. 1), «Завжди веселу і закохану в життя *поліцейську* колеги завжди пам'ятатимуть» (ICTV, «Факти», 27.07.2016), у титрах: «У Києві збили *патрульну*» (Еспreso, 18.07.2016), «Друга *патрульна...* померла під час операції» (Еспreso, 25.09.2016); в українському перекладі назви американської кінокомедії «Private Benjamin» використано форму жін. р. «Рядова Бенджамін», тоді як, наприклад, у російському — «Рядовой Бенджамин» (в офіційному ж

¹⁰ Пор. подібне явище в інших сучасних слов'янських мовах: Бъчваров Я. Динамика и иновации в българския и чешкия синтаксис през 90-те години на XX век // Littera scripta manet : Сб. в чест на 65-годишнината на проф. д. ф. н. Василка Радева. — София, 2005. — С. 524–525; Буров С. Зазнач. праця. — С. 16–17.

¹¹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Зазнач. праця. — С. 103–116.

слововжитку на позначення особи жіночої статі лишаються, наприклад, форми *полицейський, патрульний, рядовий: рядовий поліції Поплавська*);

в) певний, поки що дуже незначний рух у напрямі використання окремих номінативних форм для окремих структурних груп українських прізвищ у застосуванні їх до жінок — відродження їхнього традиційного для української мови оформлення шляхом флексійної і суфіксальної моції (замість форм спільного роду, які, проте, асоціюються насамперед з особами чоловічої статі).

Це стосується, по-перше, жіночих прізвищ, утворених від чоловічих — з походження присвійних прикметників¹², в основному характерних для регіону Галичини. Юридичних обмежень щодо флексійного оформлення таких жіночих прізвищ немає, але на практиці вони звичайно лишаються незмінними: наприклад, переважно *Іван — Ганна Гринчишин* (значно рідше *Гринчишина*) і майже без винятків *Іван — Ганна Ковалів*. Наприклад, у львівських газетах початку 2000-х років (у тому числі й прізвища журналісток): *Ірина Панчишин, Ярина Сенчишин*, «Допоможіть Христинці Іванишин!», *Тетяна Дмитрів, Марія Льків, Леся Федів, Юлія Юзків* та ін. Окремі вже реалізовані випадки в сучасній мовній практиці на зразок *Олександр Пономарів* (мовознавець) — його дочка *Олена Пономарева* (наприклад: Олена Пономарева. Україністика в Італії. — Урок української, 2003, № 5–6, с. 67) свідчать про цілком усвідомлений намір носіїв цих прізвищ неухильно дотримуватися традицій української мови.

По-друге, подібні пропозиції висувають, хоча й значно рідше, і щодо прізвищ іменникового походження, оскільки нібито «оформлення жіночих прізвищ на зразок *Ганна Гливенко* є каліченням мови» і тому має бути *Гливенківна* (донька) і *Гливенкова* (дружина)¹³ (пор., наприклад, у довоєнній Галичині: *Ольга Басараб / Басарабова, Катря Гриневичева* та ін., у радянській Україні 20-х — початку 30-х років: *Марія Грінченко / Грінченкова, Олена Курило / Курилова* та ін.)¹⁴.

Можна нагадати, як це питання обговорювалося, зокрема, під час роботи над УП-28¹⁵. Тоді спочатку було пропонувано тільки афіксальні форми як такі, що найбільше відповідають традиціям української мови: *Іван Чуб — Ганна Чубова* (з невизнанням невідмінюваних форм на зразок *Ганна Чуб*), але, як пише С. Єфремов, «комуністи обстоювали, що жіночі прізвища не повинні одмінюватися од чоловічих, бо це ніби знаменує приниження жінки, залежність її од чоловіка, присвійність її чоловічій статі (пор. цілком протилежну позицію представників сучасного фемінізму! — О. Т.). ...Коли більшість комісії з ними була не згодилася, голова (комісар Шумський) загрозив навіть протестами від “женвідділа”, маніфестаціями передових жінок і т. п.», і більшістю голосів була ухвалена варіантність з таким порядком: *Ганна Чуб* або *Чубова*. Однак в остаточній редакції, за словами О. Синявського, «не знехтувано й традиції села, й нових звичок міста»: *Чуб (Ніс, Шевченко, Швець, Антонович) — Ганна Чубова (Носо-*

¹² Пор., наприклад: Василь *Королів* — його дружина Наталена *Королева*: «творчість Наталени *Королевої*» (саме так це було зафіксовано, зокрема, в УП-28, с. 72), хоча, з іншого боку, пор., наприклад, незмінність прізвища відомої галичанки — офіцера Української галицької армії Олени *Степанів* (батько — Іван Степанів). Чинний правопис (УП-93) це питання обходить; у проекті УП-99 зазначено, що такі прізвища жінок мають форму «залежно від традиції», але серед зразків подано лише незмінні форми *Марія Ковалів, Ганна Гринчишин* (с. 166–167); у спеціальному ж довіднику рекомендовано тільки моцні форми жін. р.: *Лесева, Грицайшина* (Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей : Словник-довідник. — К., 1996. — С. 302–303).

¹³ *Тетерятник В.* Зазнач. праця. — С. 101.

¹⁴ Пор. також, наприклад: «...упокоїлася в Бозі Домініка Данилівна *Огієнкова*, Дружина професора Івана *Огієнка*» (журн. «Рідна мова», 1937, с. 286: з некролога); в українському фольклорі: «Пані *Барабашева*, гетьманова молодая!» (Грінч., т. 3, с. 92).

¹⁵ Див. про це: *Синявський О.* Коротка історія «Українського правопису» // *Культура українського слова*. — Х. ; К., 1931. — 36. 1. — С. 97–98; *Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. — К., 1997. — С. 360–361.

ва, Шевченкова, Шевцева, Антоновичка і т. ін.) або, «згідно з новими умовами життя» і за бажанням власниці прізвища чи її батьків, Ганна Чуб (Антонович і т. ін.); Іван Малинка (Гамалія і т. ін.) — Ганна Малинка (Гамалія і т. ін.) або ж, за бажанням, Малинчина, Гамаліївна і т. ін. (УП-28, с. 71–72).

Якщо незмінність прізвищ жінок порівняно з прізвищами чоловіків трактується при такого роду підходах як порушення українських національних традицій, то щодо оформлення жіночих прізвищ у загальних рамках моделі посесивності від прізвища батька або чоловіка, що лишається, як відомо, офіційно закріпленим у чеській і словацькій мовах (*paní Novák-ov-á*), поширюючись і на прізвища іноземок (*Margaret Thatcherová, Galina Neščimenková*), певні суспільні кола цих країн вбачають у таких мовних маркерах «належності жінки батькам або чоловікові», навпаки, явний факт мовної дискримінації жінки (особливо це увиразнилося в постсоціалістичний період — у загальному руслі орієнтації «на Європу» і з позицій феміністичної лінгвістики)¹⁶. Поряд з пропозиціями відродити посесивну модель прізвищ для незаміжніх дочок логічно було б сподіватися й на заклики до відновлення аналогічної моделі прізвищ для неодружених синів (на зразок *Забрющенко* — від *Забрюха* в «Конотопській відьмі» Г. Квітки-Основ'яненка або *Бульбенко* — від *Бульба* у відомій повісті М. Гоголя), і, оскільки таких пропозицій не чути, тут уже справді важко не запідозрити вияву того самого «чоловічого шовінізму» в мові, проти якого виступає феміністична лінгвістика;

2) у віддієслівних іменниках зі значенням дії — активізація тенденцій до чіткішого їх розмежування:

а) за значенням завершеності / незавершеності дії: *замикання* (в електромережі) — *замкнення, очолювання* — *очолення* і под.¹⁷;

б) за значенням завершеного процесу / його наслідків: *відновлення* — *відновування, словосполучення* (процес) — *словосполука* (мовна одиниця)¹⁸;

3) повніша вербалізація («ослівлення») а) ініціальних абревіатур¹⁹ і б) перших (незмінних) компонентів складених слів — з набуттям ними ознак відмінюваних слів: а) *віп* («дружини та дочки наших *віпів*»), *есемес* («розсилати *есемеси*»), *піар*, *хайтек* — англ. *Hi-Tech* («досягнення, виставка *хайтеку*»); б) *компакт* — від *компакт-диск*, *секонд* — від *секонд-хенд* («Чимало країн, які теж пройшли “період секонд-хенду”, відмовилися від ввезення одягу та взуття “з других рук”. ...Наплив “секонду” негативно позначається на розвитку вітчизняної легкої промисловості»: Л. Федів. — ВЗ, 12.06.2003), *топ* — від низки юкстапозитів на зразок *топ-новина*, *топ-тема* і под. («журнал вийшов у *топи* новин»);

4) рух у напрямі ширшого впровадження в мовну практику деяких однослівних номінативних моделей (з тим чи іншим орієнтуванням, зокрема, на мовну практику 20-х років та на західноукраїнську й діаспорну практики, а через їх посередництво — й на західнослов'янські мови, де такі моделі ширше або й широко представлені) — у конкуренції з відповідними достатньо поширеними тепер в «офіційній» літературній мові типами номінативних словосполучень (спільними, зокрема, з російською мовою):

а) замість атрибутивних словосполучень зі значенням підприємств, закладів і т. ін. відповідного профілю (з іменниками *завод*, *фабрика*, *майстерня* і т. ін.) —

¹⁶ Див., наприклад: Čtejková S. Jazyk pro druhé pohlaví // Český jazyk na přelomu tisíciletí. — Praha, 1997. — S. 146–158; Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. — Olomouc, 2011. — С. 262–264.

¹⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Знач. праця. — С. 216–220.

¹⁸ Там же. — С. 220–221.

¹⁹ Там же. — С. 94.

іменникові номінації із суфіксом **-н-я**: *кравечня, меблярня, нафтопереробня, ткацька фабрика, тренажерня* — замість *швейна (швацька) фабрика (майстерня), меблева фабрика, нафтопереробний завод, ткацька фабрика, тренажерний зал* (зокрема, у мовній діяльності програми «Вікна» на т/к СТБ), *молочарня* — замість *молокопереробний завод* (Еспресо, 14.09.2016)²⁰ (модель, семантично не конкретна, — з однаково можливим її застосуванням на позначення майстерні, фабрики і т. ін.; у СДМ-30, с. 84, до речі, її подають на позначення саме майстерень різного профілю: рос. *швейная / портняжная мастерская* — укр. *кравечня* і т. д.);

б) замість атрибутивних словосполучень з іменником *плата* — субстантивовані прикметники сер. р., тобто модель, віддавна відома в народній мові: відроджений у вжитку субstantиват *комірне*, який уже нерідко можна почути в теле- і радіоефірі замість *квартирна плата*; деякі інші подібні випадки, які лишаються поки що тільки рекомендаціями: рос. *пословная, поштучная, сдельная плата* — укр. *відслівне, відштучне, відрядне*²¹. Пор., наприклад, у СДМ-30 (с. 138): *відрядна, орендна, помісячна плата, плата від слова, від рядка* та ін., але: *вступне, входове, нічліжне* і под.;

в) замість атрибутивних словосполучень з іменником *справа* в позначеннях тих чи інших сфер діяльності: *банківська, гірнична, музейна, шкільна справа* — суфіксальні іменники сер. р. з абстрактним значенням *банківництво, гірництво, музейництво, шкільництво* (пор., наприклад, п. *bankierstwo, górnictwo* і под.)²²;

г) замість атрибутивних словосполучень з іменником *мова* — іменники із суфіксом **-щин-а (-чин-а)**: «*рабська російщина* в лексиці» (Б. Ковгар. Спец: спогади. — Газ. «Слово», 1992, ч. 13), українська мова «у нерівному двобої з *російщиною*» (С. Лашенко. — Сл. Пр., 15.02.1997).

Ця модель, однак, не виявляє тенденції до розширення із залученням подібних назв інших мов і, зокрема, іменника *україніщина* — насамперед з огляду на наявність уже іншої міцно закріпленої моделі з цим суфіксом з неохайною або зневажливою конотаціями на позначення різко негативних суспільних явищ на зразок *азіатчина, іноземчина, малоросійщина, московщина*. Пор. значно ширше функціонування її з ширшим значенням: «*російська* (та ін.) культура, мова, російські звичаї» — і з нейтральною конотацією її компонентів у довоєнній західноукраїнській і сучасній діаспорній мовних практиках: *англійщина, російщина, українщина, французщина* (Андрус.)²³, з яких, наприклад, Голоск. подає тільки *російщина* (пор. продуктивність аналогічних нейтральних моделей у чеській та словацькій мовах: *čeština, slovenčina* і под., а також, зокрема, п. *polszczyzna*).

3.3.2. Прикметники. Це активізація:

1) уживання і творення присвійних прикметників (крім орієнтування на мовну практику до початку 30-х років ХХ ст. і сучасної західної діаспори, тут можливий вплив з боку сусідніх чеської і словацької мов, а тепер також і англійської мови) — у конкуренції з формами посесивного генітива: «*офіціантова розгубленість*», «*усупереч авторчиній волі*» (Кр., 2005, ч. 5, с. 21), «*Сизоненкова рецензія на Дроздове інтерв'ю*» (Я. Ярош. — ЛУ, 17.09.1998)²⁴;

²⁰ Див. такі рекомендації, наприклад: *Тетерятник В.* Зазнач. праця. — С. 286–287.

²¹ Там же. — С. 328.

²² Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Зазнач. праця. — С. 136–137.

²³ Пор. вільне оперування цією моделлю в носіїв цих ідіомів, наприклад: «*учитися англійщини й французщини*», «*граматика українщини*» (*Горбач О.* Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. — Л., 1998. — С. 143, 169).

²⁴ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Зазнач. праця. — С. 171–173. Пор. подібну активізацію таких конструкцій у сучасній білоруській мові: *Садоўскі П.* Зазнач. праця. — С. 232.

2) творення суфіксальних відносних прикметників від іменникових основ іншомовного походження — а) від невідмінюваних іменників на *-о* та незмінюваних прикметників і б) від незмінюваних перших компонентів складених слів (з атрибутивним або, рідше, об'єктним значеннями) та окремих префіксів ²⁵:

а) *ембарго* — *ембарговий*, *євро* — *євровий* (*євровий рахунок у банку, 100-єврова банкнота*), *індіго* (*діти індіго*) — *індіговий* (*індігові діти*); сленг. «*фільм — супер*» — *суперовий фільм* (уже з похідним прислівником *суперово*);

б) *онлайн-режим*, *онлайн-словник* і т. ін. — *онлайнний* (*режим, словник* і т. ін.); *прайм-тайм* (*прайм-час*), *прайм-продукт*, *прайм-новини* і т. ін. — *прайм-мовий* (*час, телесеріал, випуск новин* і т. ін.); *прайс-лист* (під впливом «народної етимології» — асоціювання з укр. *лист* — запанувала саме така форма, хоча пор. *лістинг*), *прайс-огляд* і т. ін. — *прайсовий* (*вартість, огляд, бюлетень* і т. ін.); *рок-музика*, *рок-музикант* і т. ін. — *роковий* (*музика, музикант* і т. ін.); *скайп-зв'язок*, *скайп-конференція* і т. ін. — *скайповий* (*зв'язок, дзвінок, телеміст* і т. ін.); *топ-тема*, *топ-пісня*, *топ-політик* і т. ін. — *топовий* (*тема, пісня, політик* і т. ін.). Ця тенденція реалізується, з одного боку, в розмовній та професійній мові й має ті чи інші конкретні паралелі насамперед в інших східнослов'янських мовах (*компакт-пудра, компакт-диск* — *компактна пудра, компактний диск*; *реаліті-шоу* як телевізійний жанр — розм. *реальне шоу*), з другого ж, — під впливом мовної практики західної української діаспори (*бізнес-інтереси* — *бізнесові інтереси, прес-конференція* — *пресова конференція* і под.) ²⁶ й може мати відповідники передусім у польській мові.

3.3.3. Дієслова.

3.3.3.1. Тенденції до структурного розподібнення двовидових дієслів ²⁷.

В основі їх активізації в сучасній українській мові лежать чинники, з одного боку, власне номінативно-семантичного плану — прагнення до досягнення одно-однозначної відповідності між планом змісту і планом вираження мовних одиниць (кожне значення має співвідноситися тільки з однією й тільки його «власною» формою, і кожна форма має співвідноситися тільки з одним значенням), а з другого, — кодифікаційно-пуристичного характеру, оскільки українській мові, на переконання певних кіл мовного соціуму, не властива така граматична категорія, як двовидові дієслова, і їхня наявність підтримується в її структурі тільки іншомовними впливами (насамперед, зрозуміло, з боку російської мови). Інновації, що виникають з переважанням дії першого з цих факторів, пролягають у загальному руслі дальшої демократизації слововжитку й можуть мати ті чи інші паралелі в інших сучасних слов'янських і насамперед східнослов'янських мовах (це процеси імперфективізації і певний сегмент перфективізації). Інновації ж унаслідок дії насамперед другого фактора реалізуються в напрямі дальшої «націоналізації» української літературної мови, стимулюючись також з боку західноукраїнської та діаспорної мовних практик, а через їх посередництво — з боку польської мови. Це:

1) тенденції до префіксальної перфективізації двовидових дієслів:

а) моделі, що виникають під дією першого з названих вище факторів — прагнення мовців до чіткішого вираження завершеного характеру позначуваної дії (передусім у розмовній мові, у професійному слововжитку, нерідко — з ко-

²⁵ Див. докладніше: Тараненко О. О. Зазнач. праця. — С. 95.

²⁶ Там же. — С. 161.

²⁷ Там же. — С. 179–197.

нотаціями бюрократично-чиновницького «жargonу», часто з відповідниками в російській, а також у білоруській мовах²⁸ ²⁹:

– з префіксом **з(зі, с)-**: *заранжувати* («До альбому ввійшло тринадцять пісень..., *заранжував* їх відомий композитор і піаніст». — Е, 13.07.2000), *зісканувати*, *спозиціонувати*, *сформувати* та ін.;

– з префіксом **за-**: *заархівувати* (інформ.), *заветувати* (законопроект), *здекларувати* у значенні «зазначити в митній, податковій та ін. декларації», *ззомбувати* («Севастопольське телебачення показало... *ззомбованого* капітана 2 рангу російського Чорноморського флоту». — УС, 2.08.2001), *заквотувати*, *запарафувати* (документ), *застабілізувати* (ситуацію, ціни), *застандартизувати* (нову номенклатуру виробів, термінологію) та ін.;

– з префіксом **від-**: *віддублювати* (фільм, пор. уже наявне *продублювати*), *відкоментувати* (подію, ситуацію, промову, пор. уже наявне *прокоментувати*), *відрекламувати* (товар), *відреконструювати* (житловий фонд), *відреформувати* (армію), *відсканувати*, *відфаксувати*, *відфіксувати* (ситуацію, пор. уже наявне *зафіксувати*), *відформувати* (інформ.) та ін.;

– з префіксом **про-**: *проанкетувати*, *проанонсувати*, *пробойкотувати* («*пробойкотувати* Олімпійські ігри»), *проветувати* (пор. вище значно частотніше *заветувати*), *прогарантувати* («Ми вже *прогарантували* всі витрати...»: представник страхової компанії), *продекларувати* (доходи, товар на митниці, права, свою позицію, пор. *задекларувати*), *продіагностувати*, *продотувати*, *проінвестувати* (проект, будівництво), *проіндексувати* (заробітну плату, пенсії), *проініціювати*, *проінтерпретувати*, *прокредитувати* (проект, будівництво), *пролобіювати* («На звільнені посади призначали не на конкурсній основі, а за “окремим бажанням” міністра чи когось із високопосадовців, які *пролобіювали* цікаве робоче місце для “своєї людини”». — УМ, 27.12.2012, с. 21), *прорекламувати* («Деякі фільми, ... добре *прорекламованих*, нагадали глядачам, що на них чекає, якщо колесо історії відкрутиться назад». — УС, 23.12.1999), *просканувати* (пор. *відсканувати*), *проспонсорувати*, *простимулювати* («Я мрію, що колись прийде людина і бодай з допомогою хабарів *простимулює* наших депутатів заборонити ті ж вбивчі трансжири». — УМ, 28.03.2013, с. 11), *протестувати* (препарат — док. до *тестувати*), *профінансувати* та ін.;

б) моделі, що виникають передусім, очевидно, під дією другого з цих факторів — прагнення не просто до семантично точнішої номінації, а насамперед до більш «української» форми (такі одиниці часто мають паралелі в польській мові, вони помітно ширше простежуються в західноукраїнських ЗМІ, у мовленні представників цього регіону, поширюються також через видання з української діаспори; одні з поданих нижче прикладів є абсолютно новими, інші ж — актуалізованими в сучасній мовній практиці на основі практики до початку 30-х років):

– з префіксом **з(с)-**: *зактивізувати* («Водночас *зактивізувалися* спроби дискредитації української мови». — ЛУ, 2.12.1999, с. 2), *зانونсувати* («Перша в світі цифрова аудіокнига... *зانونсована* компанією...» — П, 28.07.2005), *заргументувати* («...він би *заргументував* своє рішення»: А. Матвієнко, голова пар-

²⁸ Див.: Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства // Русский язык / Под ред. Е. Н. Ширяева.— Ополе, 1997.— С. 183; Лукашанец А. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // Slowotwórstwo. Nominacja [Komparacja współczesnych języków słowiańskich] / Red. nauk. I. Ohnheiser.— Oполе, 2003.— С. 68.

²⁹ Цей різновид перфективації двовидових дієслів уже наводили як свідчення наявності в словотвірній системі сучасних слов'янських мов тенденцій, протилежних щодо аналітизму: Ohnheiser I. Системно-структурные тенденции.— С. 320–321.

тії «Собор». — УГ, 8.05.2002), збойкотувати («Борис Єльцин збойкотував мадридський саміт». — ВЗ, 11.07.1997), здевальвувати (гривню), здезорієнтувати, здекваліфікувати, здемократизувати, здемобілізувати, здемонтувати, здисциплінувати(ся) («А хіба ми, українці, не можемо стати лідерами духовного ренесансу? Можемо. Для цього треба самоідентифікуватися. І здисциплінуватися». — Нескорені, 1997, № 4), здиференціювати, зідеалізувати, злібералізувати, злокалізувати, змаргіналізувати, змілітаризувати, змодернізувати, знейтралізувати, зратифікувати, зреабілізувати, зревізувати, зретушувати, зукраїнізувати, зуніфікувати, скапіталізувати, скартографувати, скваліфікувати, скласифікувати, скодифікувати, сконтролювати, спрезентувати («Ще один виходець із Гірського... спрезентував односельцям комп'ютер». — ВЗ, 25.06.2003), спримітизувати, спродувати, спропагувати, сфінансувати («Фільм "Пан Тадеуш" сфінансовано за французькі гроші». — Е, 2.08.2001) та ряд ін.;

— з префіксом **за-**: заакцентувати (увагу; на тому, що...), заанонсувати («...всі артисти у своїх афішах повинні вказувати, співатимуть вони вживу на заанонсованому концерті чи під фонограму». — УМ, 6.12.2001), задекларувати у значенні «виступити з декларацією чого-небудь» («задекларувати свою позицію»), задемонструвати («Цей міністр задемонстрував готовність...»: З виступу народного депутата України В. Бондаренка. — Т/к «Київ», СТН, 8.12. 2004), заініціювати («Всеукраїнська хвиля, заініційована й організована галичанами, не була однаково тугою й міцною по всій Україні». — Просвіта, Львів, 20. 01. 1996), заманіфестувати («...спираючись на довір'я до Вас [Віктора Ющенка. — О. Т.] українського народу, заманіфестоване у виборчій кампанії, ...Ви збільшите...»: М. Плав'юк. — УС, 4.04.2002) та ін.;

— з префіксом **у-**: удокументувати, уконституювати, устabilізувати («Літературна мова вже устabilізувалася». — Мовознавство, 1992, № 3, с. 68; устabilізований: там же, 2006, № 2–3, с. 15) (пор. п. *udokumentować, ukonstituować, ustabilizować*), устандартизувати (УОС-09);

— з префіксом **ви-** (рідковживані): вигенерувати, виделегувати, виексплуатувати, виемігрувати (пор. п. *wygenerować, wydelegować* і под.);

2) тенденції до суфіксальної імперфективації двовидових дієслів — вираження значення недок. в. у двовидових дієсловах переважно інпимовного походження із суфіксом **-ува(юва)-** за допомогою суфікса **-овува-** (пор. уже давно наявні форми на зразок *арештовувати, заарештовувати, заоренодувати, організовувати, зорганізовувати, дезорганізовувати, евакуйовувати, сформовувати* та багато ін.), які посилюються, з одного боку, в загальному контексті демократизаційних процесів у мові (зокрема, одиниці розмовного, професійного слововжитку стали частіше вживатися в публічних сферах спілкування, сміливіше фіксуватися в загальномовних довідниках), хоча значно меншою мірою представлені в інослов'янському мовному просторі, з другого, — як один з наслідків ослаблення підсвідомої або й цілком свідомої орієнтації як мовців, так і мовознавців (словників, граматистів) на російську мову, у якій у зв'язку з певними структурними особливостями її суфіксальної системи цей процес виявляється значно менш виразно³⁰. Процеси суфіксальної імперфективації відбуваються, без сумніву, менш

³⁰ Хоча й «система видів російського дієслова намагається зруйнувати двовидові дієслова як інородні щодо цієї системи: звідси численні префіксальні перфективації (*помилювать, поженишь, протелеграфировать, заасфальтируют*) і нечисленні — суфіксальні імперфективації (*атакуывать, арестовывать, арендовать, конфисковывать, мобилизовывать, организовывать*)» (Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. — М., 1981. — С. 174). У межах процесу вторинної імперфективації в російській мові

помітно для мовної свідомості звичайних мовців порівняно з процесами префіксальної перфективізації, особливо в кодифікаційно-пуристичному напрямі останньої. Наприклад: *автоматизовувати, адаптовувати* («властивість *адаптовуватися* до різних умов»: Е, 16.01.2014, с. 4), *акліматизовувати* («А сім'я його [емігранта] починає *акліматизовуватися* в американських умовах». — ВЗ, 3.07.2003), *акредитовувати, активізовувати, активовувати, актуалізовувати, ампутувувати* («— ...Проте не завжди все закінчується щасливо — доводиться *ампутовувати* руки або ноги». — Е, 9.08.2012, с. 1), *анексовувати, анульовувати, апробовувати, асимільовувати, асоційовувати, атестовувати, госпіталізовувати, дегазовувати* («В усіх цивілізованих країнах шахти спочатку *дегазовують*». — ВЗ, 29.07.2004), *дезорієнтовувати, декриміналізувати* («Ніхто не збирається *декриміналізувати* статті, за якими засуджена Юлія Тимошенко». — УМ, 2.02.2012, с. 8), *демобілізувати, деморалізовувати, денационалізувати, депортовувати* («У людей почали забирати майно і *депортовувати* їх». — Е, 4.09.2014, с. 7), *дестабілізувати, детінізовувати* («Якщо підприємство *детінізовує* зарплатню...»: з прес-конференції прем'єр-міністра України А. Яценюка 30.12.2014 р.), *дискваліфіковувати, диспансеризовувати, екранізовувати, ідеалізовувати* («*Ідеалізовувати* ту чи іншу особу в політиці не варто»: [З інтерв'ю зі співаком Святославом Вакарчуком]. — ВЗ, 9.12.2004), *ідентифіковувати, ізолювати* («— Гадаю, маніяків не треба *ізолювати* на 50 років, як роблять в Америці». — КВ, 27.06.2003, с. 10), *інтегровувати, комерціалізовувати* («...а чи правильним буде цей крок, чи не занадто *комерціалізовується* курорт?»: О. Дорофтей. — ВЗ, 3.08.2006), *компенсовувати* («Відтепер Кабмін частково *компенсуватиме* сільгоспвиробникам... вартість складної сільгосптехніки». — ВЗ, 2.08.2004), *консолідовувати* («Фігура прем'єр-міністра України повинна *консолідовувати* націю»: [З інтерв'ю з Президентом України Віктором Ющенком]. — СТБ, «Вікна», 12.07.2006), *конфісковувати, криміналізувати, легалізовувати* («Кошти *легалізовувалися* через підставних осіб»), *ліквідовувати* («Президент України... утворює, реорганізовує та *ліквідує*... міністерства та інші центральні органи...»). — Конституція України, стаття 106), *локалізувати, матеріалізовувати, мобілізувати, модернізувати* («За роки незалежності України більшість підприємств не *модернізували* систему очищення викидів у повітря». — ГПУ, 29.10.2013, с. 20), *монополізовувати, націоналізувати, нейтралізовувати, нормалізовувати, окупувати* «здійснювати окупацію», *оптимізовувати, орендовувати, паралізовувати, популяризовувати* («*Популяризовувати* сталінізм Медведчуку допомагає цікава організація...»). — Е, 14.03.2013, с. 5), *приватизовувати* («Ніхто не каже, що “Криворіжсталь” не можна було *приватизовувати* в принципі». — ВЗ, 17.06.2004), *ратифіковувати* («Комітет у закордонних справах рекомендував парламенту не *ратифіковувати* угоду»: І. Дідушок. — УМ, 6.05.2010), *реабілітовувати, реалізовувати, реанімувати* («Головний медик області *реанімуватиме* довір'я населення до медицини». — СП, 11. 07.2002),

останніх десятиліть також, до речі, спостерігається певне підвищення активності: *акредитовувать, демобилизовывать, легализовывать, нейтрализовывать, нормализовывать* (Гловинская М. Я. Потенциальные глагольные формы // Современный русский язык: Система — норма — узус. — М., 2010. — С. 191). Однак твердження, що «двовидові дієслова, утворені із запозичених елементів..., поступово відмирають, виходять з ужитку, замінюючись звичайними для граматичного ладу (російської мови. — О. Т.) видовими відповідниками» на зразок *асфальтируют* (недок.) — *заасфальтируют* (док.), *организовать* (док.) — *организовывать* (недок.) і под. (Горбачевич К. С. Изменение норм русского литературного языка. — Ленинград, 1971. — С. 221–222), є, звичайно, явно передчасними.

реквізувати, реставровувати («Церкву за цей час реставровували тільки один раз». — «Студія 1+1», ТСН, 21.11.2003), русифіковувати, стабілізувати, узурповувати, українізувати («Ректори... не збираються українізувати вищі навчальні заклади в Харкові». — Сл. Пр., 7.04.2005, с. 6), уніфіковувати («Написання таких слів не варто уніфіковувати насильно»: Л. Танюк, П. Кислий. — ЛУ, 21.01.1993, с. 1), утилізувати, формалізувати та ін.

3.3.3.2. Тенденції до ширшого впровадження певних однослівних номінативних моделей — у конкуренції з відповідними типами словосполучень (пор. подібні тенденції серед іменників: див. 3.3.1):

а) замість об'єктних словосполучень «дієслово *займатися* + іменник у формі ор. в.» зі значенням відповідного заняття (*займатися торгівлею, рибальством, столяруванням* і т. ін.) — дієслівні номінації, похідні від відповідних назв заняття і самого діяча (*торгувати, рибалити, столярувати* і т. ін.), та деякі інші переважно однослівні відповідники³¹. Пор., наприклад, у попередніх російсько-українських словниках (стаття «заниматься»), які загалом також ішли в цьому руслі, проте допускали й відхилення: *кравцювати, шевцювати* — до рос. «заниматься ремеслом портного, сапожника», але: *займатися туалетом, літературою, собою* і т. ін. (РУС-48, РУС-68), і в деяких нових: рос. «заниматься поисками (разработкой і т. ін.)» — *шукати, розробляти* і т. ін., «заниматься научной деятельностью» — *працювати в галузі науки* (РУСКар., РУС-2003);

б) замість словосполучень «дієслово *робити / зробити* + прикметник у формі ор. в.» зі значенням дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки, — даліше розширення обсягу моделей дієслівних номінацій з префіксами відповідно *у- / уне-* (це частини відповідних конфіксів), уже наявних в інвентарі української літературної мови³²: *удоступнити, уреальнити, унедійснити, унещасливити* і под. (пор., наприклад, у СДМ-30, с. 26, 96: рос. *делать возможным — уможливлувати, делать невозможным — унеможливлувати* та ін.). Ці словотвірні типи мають цілком очевидні паралелі з польською мовою, де вони є значно продуктивнішими³³. На відміну від попередньої словотвірної моделі остання виявляє достатню продуктивність у всіх книжних стилях.

3.4. Лексико-фразеологічний рівень. Питання про «дієслівність» української мови. Як уже відзначалося вище, в описуваний період активізувалися тенденції до поширення у вжитку певних однослівних номінативних моделей замість відповідних типів словосполучень, оскільки останні, на переконання прихильників такого коригування структури української літературної мови, поширюються під впливом російської мови, тоді як однослівні назви значно більше відповідають традиціям української народної мови. У цьому плані — щодо більшої органічності для української мови саме синтетичних найменувань порівняно з аналітичними — особливу увагу у відповідних зацікавлених колах привертає модель з «розщепленими присудками». Ідеться про дієслівно-іменникові словосполучення, поширені передусім у книжних

³¹ Див. такі рекомендації ще, зокрема, в кн.: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — К., 1925. — С. 186; СДМ-30, с. 59 (пор. тут, зокрема, й такі номінації, як *комерціювати* — до рос. *заниматься коммерцией, комісіонерувати, факторувати* — до *заниматься комиссионерскими делами*), а також: Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К., 1991. — С. 110.

³² Див. докладніше: Тараненко О. О. Знач. праця. — С. 197–199.

³³ Пор. застереження проти таких дієслів з *уне-* як небажаних полонізмів в І. Огієнка: «Унеможливити — новотвір на польський взір..., ліпше — зробити неможливим»; «Унещасливити..., ліпше — зробити нещасливим» (Ог.-24, с. 421).

стилях («бюрократичному» офіційно-діловому, науковому, публіцистичному), — з іменниками, переважно віддієслівними або просто спільнокореневими з відповідними дієсловами, і певними допоміжними дієсловами досить широкого значення (*брати / взяти, давати, вести, мати, робити, чинити, здійснювати* та ін.), замість яких рекомендують уживати однослівні найменування: замість *брати під сумнів, давати пораду, вести боротьбу, здійснювати (проводити) аналіз (займатися аналізом), робити (чинити) вплив, тримати під контролем* і под. — *сумніватися, радити, боротися, аналізувати, впливати, контролювати* та ін.³⁴ Дослідники інших сучасних слов'янських мов теж відзначають поширення (переважно в книжних стилях) конструкцій з «декомпонованими предикатами»³⁵, указуючи також на можливу зумовленість їх активізації іншомовними впливами — з боку німецької³⁶ та російської мов, хоча питання про їх усунення вже на теперішньому етапі розвитку літературних мов при цьому не ставиться.

Неорганічність «розщеплених присудків» для української мови можуть ставити у прямий зв'язок з її більшою «дієслівністю», а не «іменниковістю».

Питання «дієслівності» української мови на тлі насамперед інших слов'янських мов привертає увагу дослідників як у суто констатаційному зіставному плані³⁷, так і в плані прескриптивно-пуристичному.

³⁴ Див., наприклад: *Непийвода Н. Ф.* Сам собі редактор : Порадник з української мови. — К., 1996. — С. 32; *Полиба Л. Г., Гривиниченко Т. О., Баган М. П.* Складання ділових паперів : Практикум. — К., 2002. — С. 203–205; *Українська ділова мова : Практичний посібник на щодень* / За ред. М. Д. Гінзбурга. — Х., 2003. — С. 476–477.

³⁵ Див., наприклад: *Buttler D.* Procesy multiwverbizacji... — S. 56; *Anusiewicz J.* Op. cit. — S. 67–101; *Луковий М.* Специјални стилови // Српски језик. — Opole, 1996. — С. 146–148 (див. також с. 58); *Радовановић М.* Знач. праца. — С. 163; *Hinrichs U.* Das heutige Serbisch. — S. 567; *Gutschmidt K.* Op. cit. — S. 341.

³⁶ Див., наприклад, про виступи проти таких зворотів як германізмів в історії чеського пуризму останньої третини ХХ ст.: *Елинек М.* О чешском языковом пуризме нового времени // Глобализация — этнизация: этнокультурные и этноязыковые процессы : В 2 кн. / Отв. ред. Г. П. Нещименко. — М., 2006. — Кн. 2. — С. 39–44.

³⁷ Так, відзначаючи факт більшої дієслівності української мови порівняно з російською (це ширше функціонування особових форм дієслова на місці російських дієприкметників, ширша наявність видової кореляції у віддієслівних процесуальних іменниках та ін.), М. Затовканюк визначає на цій основі її більшу структурну близькість із західнослов'янськими мовами (*Затовканюк М.* До типологічного профілю української мови // *Slavia*. — 1991. — № 2. — С. 199–201). Поряд з подібним розумінням дієслівності української мови це питання має й інші інтерпретації. Так, у межах структурно-типологічної класифікації мов світу українська мова разом з іншими слов'янськими протиставляється іранським мовам та англійській мові серед індоевропейських, а за межами останніх — тюркським, баскській мові, у яких замість однослівних дієслів існують переважно аналітичні сполучення з іменника та допоміжного дієслова (наприклад, англ. *have, make, take, give*) (*Кочерган М. П.* Основи зіставного мовознавства. — К., 2006. — С. 331–32). Дієслівність української мови протиставляла іменниковість російської та польської мов за широтою синтаксичних функцій інфінітива (*Шерех [Шевельов] Ю.* Сучасна українська літературна мова : Синтаксична система // *Енциклопедія українознавства : Загальна частина* (Перевидання в Україні): В 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 339). Конкретніші контрастивні граматичні дослідження української і англійської мов показують значно складнішу картину співвідношення дієслівності й номінативності в їхніх структурах — з переважанням дієслівності в різних випадках то в одній, то в другій з них (*Карaban В. І., Верба Л. Г.* Роль контрастивного аналізу у виявленні особливостей української мови (граматичний аспект) // *Мова. Людина. Світ : До 70-річчя професора М. П. Кочергана*. — К., 2006. — С. 227–228, 231–232). З іншого боку, пор. твердження про більшу «іменниковість» саме української мови порівняно з російською — зокрема, з огляду на наявність у ній 7, а не 6, як у російській, відмінків (*Вихованець І.* Концепція нової академічної «Граматика сучасної української літературної мови» у 3-х томах // *Українська мова*. — 2006. — № 3. — С. 44).

Характеризуючи засади представників «київської» мовознавчої школи 20-х років — радикального пуристичного крила, позиції якого були сильнішими на той час у Києві (А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило — у її раніших працях, М. Гладкого, С. Смеречинського та ін.), — на відміну від «харківської», поміркованішої школи (О. Синявського, М. Наконечного, В. Ганцова та ін.), Ю. Шевельов відзначав, зокрема, той факт, що вони досить категорично віддавали перевагу вживанню дієслівних конструкцій перед іменниковими (незалежно від жанрово-стильового характеру тексту)³⁸. Частина сучасних українських мовознавців і термінологів — представників інших наук, також визначаючи дієслівність (навіть для офіційно-ділового та наукового стилів) як головну синтаксичну відмінність української мови від російської з переважно іменним характером останньої³⁹, рекомендує, зокрема, якомога ширше замінити не тільки «розщеплені присудки» звичайними дієсловами, а й віддієслівні іменники на **-ння** інфінітивами, особовими дієслівними формами, дієприслівниковими зворотами, формами на **-но**, **-то**, наприклад: рос. «Тут мы видим *вымирание* отдельных видов животных без сохранения потомства» — укр. «Бачимо, що *вимирають* окремі тваринні види, не залишаючи нащадків»; рос. для *доказательства* — укр. *щоб довести*, за неимением — не мавши (не маючи), после измерения — вимірявши, путем укрепления подпоры — зміцнивши підпору⁴⁰; не після закінчення, а закінчивши, не за наявності (калька рос. при наличии), а коли (якщо) є; не за потреби, а коли (якщо) треба; не для доведення, а щоб довести⁴¹.

Погоджуючись, звичайно, з думкою щодо стилістичної недоречності вживання в звичайній повсякденній мові таких елементів офіційно-ділового стилю, як *надати допомогу*, *провести розрахунок*, *здійснити наїзд* і под. (замість просто *допомогти*, *розрахуватися*, *наїхати* та ін.), небажаності вживання навіть в офіційній мові зворотів на зразок «Автомобіль здійснив

³⁸ «Мовознавці цієї школи приділяли пильну увагу також (крім лексики, особливо в термінології. — О. Т.) синтаксі. І тут вони вбачали основне в наближенні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові, без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися не властивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на *де що є*. ...Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними. ...Помірковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими» (Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — [Б. м.] : Сучасність, 1987. — С. 167–168). Пор., наприклад: «*Де що є*» (Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики. — К., 1928. — С. 133), «*Що є в книзі*» (Сабалдир Г. О. Правописний словник. — К., 1930. — С. 247), хоча слово *Зміст* у такому вживанні вже було на той час поширеним. Пор. також такі назви наукових праць А. Кримського, як: «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (замість звичного для нас тепер у такій функції номінативного речення на зразок: «Походження і розвиток української мови»), «Як розвивалася російська літературна мова за Петрової доби та й аж до наших часів» (див. також: Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 170).

³⁹ Див., зокрема: Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). — К., 1997. — С. 247.

⁴⁰ Див.: Українська ділова мова : Практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. — С. 476–479; Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців // Вісн. нац. ун-ту «Львівська політехніка», № 620 : Проблеми української термінології. — Л., 2008. — С. 26.

⁴¹ Див.: Непийвода Н. Ф. Сам собі редактор. — С. 30–31; Сербенська О., Волощак М. Зазнач. праця. — С. 102.

перекидання» (з виступу працівника поліції), «*Zabrania się otwierania drzwi*»⁴², щодо незграбності викладу думки в разі нанизування в межах одного контексту форм род. в. іменників на -*ння*, -*ття*, виступати проти такого роду елементів номінативності в цілому все-таки немає підстав. Про переваги у відповідних випадках саме іменних форм або дієслівно-іменникових конструкцій порівняно з [власне] дієслівними свідчать не тільки такі аргументи, що їх нерідко наводять в обговореннях цього питання, як більша стислість і сконденсованість конструкцій з віддієслівними іменниками, а для номінативних дієслівно-іменникових зворотів (довгих, природно, від дієслів) — ширша можливість для введення до їхнього складу інших слів з метою додаткової семантичної інформації (наприклад, «*робити орфографічні помилки*», але не, скажімо, «*орфографічно помилятися*», «*робити* або *проводити медичний огляд*», але не «*медично оглядати*»). Це насамперед, по-перше, вільна можливість уживати іменникову форму як назву відповідного поняття (у тому числі як термін у спеціальній літературі, як заголовне слово в енциклопедичних статтях і т. ін.) і оперувати нею в різних синтаксичних позиціях висловлення, в різних відмінках. Так, хоча прямим відповідником до рос. *знобить* (безос.) є, безперечно, *морозити*, рос. *озноб* (пор., наприклад: «при ознобе следует...») як звичайні мовці, а тим більше медики, так і нормативні словники також хотіли б передавати іменником і, не маючи поки що кращої можливості, передають його російським же *озноб* (див., наприклад: РУСНТ-96). Так само якщо для побутового позначення відповідного фізіологічного стану цілком достатньо дієслівної номінації *в горлі дере* (рос. *першит в горле*), то для медицини й узагалі для вільного оперування в мовленні найменуванням цієї недуги потрібна все-таки іменникова номінація (пор., наприклад, рос. «почувствовать легкое *першение* в горле»), тому в живій мовній практиці вживають як позанормативний росізм *першіння в горлі* («у разі *першіння* в горлі...»: з реклами), так і поки що теж не кодифікований український новотвір *дєртя в горлі* (за даними пошукової системи Інтернету Google, станом на початок липня 2016 р. перша з цих іменникових номінацій зафіксована в бл. 19,5 тис. випадків, друга ж — у 3,5 тис.). По-друге, це можливість утворювати від іменникової форми словотвірні похідні, які також стають назвами відповідних понять: наприклад, *надати допомогу* — *надання допомоги* (це, звичайно, не те саме, що *допомога*) — *ненадання допомоги* (зокрема, в юридичній практиці). По-третє, для значної кількості дієслівно-іменникових зворотів заміна на однослівні відповідники взагалі не можлива через відсутність останніх в українській мові або менш доречно із семантичного або стилістичного поглядів, наприклад: *брати / узяти участь, мати рацію, мати можливість, мати авторитет (попит), уживати заходів, чинити опір, робити візит, давати відсіч, давати притулок, завдавати удару, здійснювати науковий* (і т. ін.) *пошук*. По-четверте, наявність у мові «розщеплених» дієслівно-іменникових присудків має виразну паралель з не менш поширеною моделлю дієслівно-прикметникових предикативних конструкцій на зразок *бути винним* (здатним, спроможним та ін.), яка також не має в українській мові однослівних відповідників. І останнє, але не менш важливе: погоджуючись з обмеженнями права на вживання таких зворотів, як *мати бажання, робити спробу, бути у вжитку* і под. (на користь тільки *бажати, пробувати, уживатися* і под.), мовці неминуче будуть змушені постійно вирішувати питання щодо дальших кроків у цьому напрямі в інших подібних і суміжних випадках і як наслідок — щодо уникнення всієї синоніміки з семантичними та стилістичними нюансами на користь тільки тих чи інших найпростіших позначень відповідної дії або ситуації: не, наприклад, «ця справа має підозрілий характер / викликає підозру», а тільки «ця справа підозріла»; не «процес виконання чого-небудь затягнувся», а «виконання...»; не *переговорний процес*, а тільки *переговори*; не «факт крадіжки підтвердився», а «крадіжка підтвердилася» та багато-багато іншого (пор., наприклад, трактування як позанормативних зворотів на зразок «буде відсутня електроенергія» — потрібно нібито тільки: «не буде електроенергії», «ви маєте змогу здати макулатуру» — слід «ви можете...» — див.: Культура слова. К., 2012, вип. 77, с. 51–52).

Крім того, подібні звороти фіксуються ще з перших пам'яток української мови⁴³ (наприклад, у староукраїнській книжній мові: *чинити жалобу, чинити*

⁴² Buttler D. Składnia // Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego : Zagadnienia poprawności gramatycznej. — Warszawa, 1971. — S. 324–325.

⁴³ Див. про давність і особливе місце в мові зворотів з віддієслівними абстрактними іменниками та з «розщепленими присудками»: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1968. — Т. 3. — С. 274–279.

кривду, чинити діл — ділитися, чинити мир — миритися та ін.⁴⁴), вони відомі в народно-розмовній мові, причому це не тільки фразеологізовані звороти з елементами образності на зразок *брати / взяти гору, вести перед*, а й звичайні номінативні: *брати опрощення* — прощатися (переважно з покійником), *брати шлюб, вести лік* — лічити, *вести мову* — говорити, *вести розмову* — розмовляти, *ганьбу давати* — ганити, *давати поруку* — ручатися, *мати надію* — надіятися, *складати присягу* — присягати і под.

З іншого боку, не можна, звичайно, заперечувати впливу (і, безперечно, досить значного) у поширенні такого роду елементів номінативності в українській мові ХХ ст. з боку інших мов, насамперед російської, яка мала й продовжує здійснювати найбільший вплив на українську, але це, зрозуміло, тільки тому, що російська літературна мова внаслідок відомих історичних причин мала значно ширші можливості для розвитку своїх книжних стилів і жанрів (хоча несхвальні оцінки щодо надмірного поширення таких зворотів висловлювалися і з боку російських мовознавців⁴⁵). Причому і в самій новій російській літературній мові — також унаслідок відомих історичних причин — розвиток подібних форм і конструкцій також стимулювався з боку вже розвиненіших західноєвропейських літературних мов⁴⁶, у яких така тенденція до номіналізації — як один з виявів інтелектуалізації мови, вираження абстракції думки — продовжує прогресувати⁴⁷. Питання, таким чином, може полягати лише в розумній збалансованості (у пошуку й дотримуванні «золотої середини»⁴⁸) у структурі української літературної мови, насамперед по лінії жанрово-стильового її розподілу, більш народних, питоміших ознак дієслівності і більш книжних, часто привнесених ззовні ознак номінативності.

4. Підсумкові зауваження. Відзначаючи досить помітний факт активізації в українській літературній мові новітнього періоду тенденцій як до аналітизації, так і, навпаки, до синтетизації її структури на різних мовних рівнях і констатуючи при цьому дію таких основних чинників, як а) демократизація та лібералізація мовної діяльності суспільства, б) впливи мовної глобалізації, в) посилення національно-прескриптивних тенденцій у її коригуванні, а також певною мірою г) посилення присутності «жіночого фактора» в суспільному житті, можна зробити такі, зокрема, висновки.

1. За наявності активізації тенденцій як до аналітизму, так і до синтетизму українська мова значно більшою мірою демонструє свою специфічність на загальнослов'янському тлі у вияві саме останніх.

2. У реалізації сучасних тенденцій до аналітизації українську мову разом з більшістю інших слов'янських мов (аналітичні за самою своєю структурою бол-

⁴⁴ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : В 2 т.— К., 1977–1978.— Т. 2.— С. 541–542.

⁴⁵ Див., зокрема: *Винокур Г.* Глагол или имя? // *Русская речь* : Новая серия.— Ленинград, 1928.— [Вып.] 3.— С. 75–93.

⁴⁶ Пор., наприклад: *Хюль-Фольтер Г.* О тенденциях развития русского литературного языка во второй половине XIX столетия // *Ztschr. für Slawistik*.— 1984.— Bd 29. Heft 6.— С. 842–844.

⁴⁷ Див., зокрема: *Lombard A.* Les constructions nominales dans le français modern.— Uppsala, 1930.— 298 p.; *Wells R.* Nominal and verbal style // *Style in Language* / T. A. Sebeok (ed.).— Cambridge, Mass., 1960.— P. 213–222; *Radovanović M.* On nominal and verbal style: cultures or languages in contact? // *Intern. Journ. of the Sociology of Language*.— 2001.— N 151.— P. 41–48; *Селізей П. О.* Іменниковість versus дієслівність: у пошуках золотої середини // *Мовознавство*.— 2014.— № 4.— С. 36–55.

⁴⁸ Пор., наприклад: *Коваль А. П.* Практична стилістика сучасної української мови.— К., 1987.— С. 147; *Buttler D.* Op. cit.— S. 324–325; *Селізей П. О.* Знач. праця.— С. 36–55.

гарська та македонська мови тут не беруться до уваги) можна протиставити насамперед російській мові, у якій цей напрям структурного розвитку виявляється найповніше вираженим (крім інших факторів, на рівнях словозміни і словотворення іншомовної лексики це пояснюється передусім найвищим у слов'янському світі рівнем «нормалізованості» російської літературної мови)⁴⁹.

3. Особливості української мови в реалізації тенденцій до синтетизації можна пояснити насамперед активізацією прескриптивних чинників — загостренням уваги мовного соціуму в цей період до тих маркерів її структури, які вирізняють її на фоні однієї із сусідніх слов'янських мов — російської⁵⁰, що мала й продовжує мати особливо потужний вплив на українську, і які протягом останніх століть поступово дезактуалізовувалися на користь спільних рис з російською мовою (пор. подібні явища в сучасній білоруській мові). Якщо тенденції до аналітизації наростали в структурі української мови, як і інших слов'янських мов, поступово і в описуваний період за наявності сприятливих соціальних і соціолінгвістичних чинників лише значно інтенсифікувалися, то переважна більшість виявів руху в напрямі посилення синтетизму стала особливо динамічно розвиватися від початку 90-х років.

У мовознавчих і навколомовознавчих колах висловлюються схвальні (аж до цілковито захоплених) оцінки щодо наростання ознак українського синтетизму: «Останнім часом помічаємо тенденцію до активного використання синтетичної форми (майбутнього часу.— О. Т.) в усіх стилях, оскільки її вважають органічнішою для української мови»⁵¹; «Помітне зменшення в сучасному українському мовленні кількості аналітичних форм ступенів порівняння і активізацію синтетичних є підстави трактувати як вияв вітальної сили мови, а внутрішні її імпульси — як стабілізатор генетико-типологічних ознак національної мови»⁵²; «Це унікальне, дивовижне, безприкладне явище у нашій мові. У той час, коли у всіх індоевропейських мовах злиті... форми зникають, замінюються на аналітичні, у нас раптом виникає злита, стягнена! Я б сказав ще й так: виникнення... нової стягненої форми, властивої лише древнім мовам, свідчить про те, що наша мова вповні зберегла свої творчі потенції, розгублені сусідніми мовами»⁵³. Але рух української мови до активізації тих чи інших ознак синтетизму її структури є для українськомовного соціуму скоріше все-таки не самоціль, а насамперед засіб, і в тих випадках, коли з двох варіантних (синонімічних) одиниць української мови — аналітичної і синтетичної — остання наявна і в російській мові, перевагу можуть віддавати першій. Наприклад, хоча перша з двох конструкцій: *стосуватися кого-чого* (пор. рос. *касаться кого-чего*) / *до кого-чого* (у Грінч. тільки так) — станом на сьогодні є активніше вживаною, тепер нерідко тільки другу характеризують як власне українську (РУСКар., с. 200; А. Венцовський. — ЛУ, 20.08.2009); у деяких виданнях навіть наукового стилю тепер уживають номіна-

⁴⁹ Пор. навіть твердження про те, що в сучасній російській мові простежується рух тільки в напрямі аналітизму, тоді як у протилежному напрямі — ні (*Земская Е. А.* Активные тенденции словопроизводства // *Русский язык* / Под ред. Е. Н. Ширяева. — Ополе, 1997. — С. 193).

⁵⁰ Пор. висновок про повніший синтетизм структури української, як і білоруської, мови порівняно з ширше вираженим аналітизмом російської мови: *Затовкнянюк М.* Зазнач. праця. — С. 197–201; *Затовкнянюк М.* К вопросу о микротипологии восточнославянских языков // *Slavia*. — 1968. — № 2. — С. 208.

⁵¹ *Вихованець І., Городенська К.* Зазнач. праця. — С. 254.

⁵² *Сербенська О., Волощак М.* Зазнач. праця. — С. 122.

⁵³ *Різниченко О.* Спадщина тисячоліть : Чим українська мова багатша за інші? — Х., 2003. — С. 15.

тивне словосполучення *Переднє слово* (див., зокрема: ж. «Мова», Одеса, 1995, № 1–2, с. 3; «*Переднє слово* головного редактора». — Українська мова, 2001, № 1, с. 3), що його, зокрема, РУС-68 подає з ремаркою «заст.», замість давно вже усталеного *Передмова* (пор. рос. *предисловие*), неодноразово вживаного ще, зокрема, Тарасом Шевченком.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, інші довідники:

- Андрус. — Українсько-англійський словник. Ukrainian-English Dictionary / Comp. by С. Н. Andrusyshen and J. N. Krett. — Saskatoon, 1990. — 1163 р. (перше вид. — 1955 р.).
- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник. — 12-е вид. — Нью-Йорк; Париж та ін., 1994. — 461 с. (перше вид. — 1929 р.).
- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. з дод. влас. мат-лів Борис Грінченко. — К., 1907–1909.
- Ог.-24 — *Огієнко І.* Український стилістичний словник. — Л., 1924. — 496 с.
- ОСУМ-75 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пешак, В. М. Русанівський. — К., 1975. — 856 с.
- ОСУМ-94 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 1994. — 865 с.
- РУСКар. — *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998. — 712 с.
- РУС-68 — Російсько-український словник : В 3 т. — К., 1968.
- РУС-2003 — Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. — К., 2003. — 1424 с.
- РУСНТ-96 — Російсько-український словник наукової термінології : Біологія. Хімія. Медицина. — К., 1996. — 661 с.
- РУСНТ-98 — Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. — К., 1998. — 890 с.
- СДМ-30 — Словник ділової мови / Укл.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — Х. ; К., 1930. — 248 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т. — К., 2010–2015. — Т. 1–6.
- СУМ-2012 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К., 2012. — 1317 с.
- УОС-09 — Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складенка. — 9-е вид., перероб. і допов. — К., 2009. — 1011 с.
- УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.
- УП-60 — Український правопис. — К., 1960. — 272 с.
- УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.
- УП-93 — Український правопис. — К., 1993. — 238 с.
- УП-99 — Український правопис : Проект найновішої редакції. — К., 1999. — 340 с.

б) засоби масової інформації:

ВЗ — «Високий Замок» (м. Львів); ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; Кр. — «Критика» (часопис); Крим. св. — «Кримська світлиця» (м. Сімферополь); ЛУ — «Літературна Україна»; П — «Поступ» (м. Львів); СП — «Суботня пошта» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; Суч. — «Сучасність»; УГ — «Українська газета»; УМ — «Україна молода»; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); Час — «Час / Time»

в) інші скорочення:

т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

O. O. TARANENKO

ACTIVATION OF TENDENCIES TOWARDS ANALYTISM versus SYNTHETISM IN THE MODERN UKRAINIAN STANDARD LANGUAGE (end of XX — beginning of XXI c.)

The article focuses on a phenomenon of activation in the Ukrainian literary language of the modern period of tendencies towards both analytization and, on the contrary, synthetization of its structure at different language levels. The following factors are noted to be efficient: a) democratization and liberalization of linguistic activities of a society, b) influence of linguistic globalization, c) strengthening of nationally prescriptive tendencies in its development and to some extent d) strengthening of a «female factor» in social life.

Keywords: modern Ukrainian standart language, analytism, synthetism, democratization of language, linguistic globalization, prescriptive and puristical tendencies in the Ukrainian language.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРАГМАТИКИ

У статті здійснено спробу визначити методологічні засади одного з найактивніших напрямів сучасної науки про мову — лінгвістичної прагматики. Автор вважає, що на роль методології цього напрямку досліджень може претендувати екзистенційна феноменологія, тісно пов'язана з герменевтикою та окремими прийомами постструктуралістичного підходу до мови. Важливі ознаки екзистенційної феноменології — інтенціональність, інтерсуб'єктивність, увага до інтуїції дослідника.

Ключові слова: лінгвістична прагматика, методологія, екзистенційна феноменологія, інтенціональність, інтерсуб'єктивність.

Питання лінгвістичної і, ширше, гуманітарної епістемології складне і, фактично, не опрацьоване. Як справедливо зазначає Р. М. Фрумкіна, «спеціальні розвідки, де б серйозно обговорювалося “влаштування” гуманітарного знання, такі нечисленні, що вони не дають досліднику потрібного матеріалу»¹. На противагу представникам природничих і математичних наук «гуманітарії не часто обтяжують себе роздумами щодо методів і процедур, якими вони постійно користуються. Епістемологія гуманітарних дисциплін не просто недостатньо розвинена. Висловлюючись термінологічно, варто було б сказати, що такі сюжети недостатньо проблематизовані»². Як справедливо зазначає дослідниця, «щоб відчувати потребу в постановці й вирішенні епістемологічних проблем, потрібно взяти під сумнів очевидності. Щоб очевидності перестали бути такими, потрібно систематично розмірковувати щодо предмета своєї науки, тобто займатися методологічною рефлексією»³.

Наведені достатньо критичні міркування відомого лінгвистичного епістемолога стосуються сучасної науки про мову в цілому, а також, зрозуміло, окремих її напрямів. Оскільки методологія конкретної науки, яка оперує неповторними об'єктами, як правило, повною мірою не збігається з власне філософською методологією, в якій узагальнено сконцентроване світобачення певного етапу розвитку світової наукової думки, рефлексія над особливостями конкретного об'єкта вивчення змушує дослідника звернутися також до проблеми його специфіки. Нижче, спираючись на праці провідних лінгвістів і лінгвофілософів, спробуємо обґрунтувати методологічні засади одного з найдинамічніших напрямів нових антропологічних досліджень живої природної мови — лінгвістичної праг-

¹ Фрумкіна Р. М. Самосознание лингвистики — вчера и завтра // Изв. АН России. Сер. лит. и яз. — 1999. — Т. 58. № 4. — С. 29.

² Там же.

³ Фрумкіна Р. М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца XX века. — М., 1995. — С. 79.

матики. При цьому автор усвідомлює, що пропонована розвідка — не більше ніж скромні роздуми в цьому напрямі саме в той період розвитку лінгвістичної думки, який має всі ознаки міжпарадигмального з властивим йому методологічним плюралізмом бачення сутності досліджуваного об'єкта.

Історія формування прагматики — від логічної і семіотичної — через прагматику власне філософську (точніше, народжену в межах аналітичної філософії) — до власне лінгвістичної засвідчує розуміння того, що її основною, підставовою категорією є суб'єктивний (людський) чинник у мові ⁴. Лінгвістична прагматика поставила людину в центр досліджень мови в дії, у функціонуванні, спілкуванні, що й визначає особливості епістемічного її осмислення.

У низці публікацій ⁵ ми, поділяючи ідеї лінгвістів, які цікавляться епістемологічними аспектами сучасного мовознавства, намагалися обґрунтувати позицію, згідно з якою антропозорієнтованій парадигмі сучасних досліджень мови найповніше відповідає *екзистенційна феноменологія* ⁶. Найповніше вона відповідає природі лінгвістичної прагматики як найбільш антропозорієнтованого напрямку сучасної науки про мову. Нижче спробуємо обґрунтувати це твердження.

Як відомо, основне завдання феноменології як загальнонаукового філософського методу — пізнання сутності об'єктів світу (включаючи людину) і прояснення змісту речей, подій, законів природи тощо. Таке пізнання і прояснення можливі лише за умови редукції всього, що наклалося на світобачення людини, яка живе в суспільстві: суджень, штампів і стереотипів сприйняття, оцінок, упереджень тощо. Процедури феноменологічної редукції неможливі без звернення до мови. Як зазначає відомий «екзистенційний феноменолог» М. Мерло-Понті, у феноменології проблема мови постає одночасно і як спеціальна проблема, і як така, що включає в себе саму проблематику філософії. Це пояснюється тим, що первинною реальністю для феноменолога є життєвий світ, представлений у психічних інтенціональних актах і мові ⁷. Декларований феноменологією рух до ідеальної об'єктивності неможливий без мови, оскільки саме в ній досвід людини втрачає суб'єктивні риси, стає доступним для всіх ⁸.

Одна з найважливіших декларацій феноменології — повернення філософії (науки в цілому) до суб'єкта пізнання, тобто людини. У цьому аспекті феноменологія, на думку відомого російського лінгвіста, лінгвофілософа і методолога науки про мову Ю. С. Степанова, яка розглядається під радикалом парадигм філософії мови, постає як специфічний «місток», що поєднує філософію імені через філософію предиката з філософією егоцентричних слів (прагматики) ⁹, у якій представлена людина в тих якостях і статусах, що виявляються в спілкуванні як основні *інтерсуб'єктивності* (див. про це нижче).

Інакше кажучи, якщо світ справді постає таким, як його вибудовують свідомість, психіка і мова і як про це пишуть відомі представники когнітивної лінгвіс-

⁴ Докладніше див.: Бацевич Ф. Прагматика дискурсу: проблемне поле, дослідницька одиниця // Людина. Комп'ютер. Комунікація : Зб. наук. праць. — Л., 2008. — С. 10–12; Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософ. нарис. — К., 2009. — 192 с.

⁵ Див., зокрема: Бацевич Ф. Філософсько-методологічні засади сучасної лінгвістики: спроба обґрунтування // Мовознавство. — 2006. — № 6. — С. 33–40; Бацевич Ф. Сутність та предмет дослідження філософії мови (погляд лінгвіста) // Філософська думка. — 2007. — № 2. — С. 112–124; Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови... — С. 29.

⁶ Див., наприклад: Макаров М. Л. Основы теории дискурса. — М., 2003. — С. 18.

⁷ Див.: Мерло-Понті М. О феноменологии языка. — <http://anthropology.rinet.ru/old/6/merlo.htm>.

⁸ Деррида Ж. Введение // Гуссерль Э. Начала геометрии. — М., 1996. — С. 75.

⁹ Докладніше див.: Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка. — М., 1985. — С. 201.

тики, то в дослідженнях живої природної мови «духовна феноменологія виявляється неусувною»¹⁰ (курсив наш. — Ф. Б.).

Чи не найважливішою сутнісною ознакою екзистенційної феноменології та загально- і частковонаукових методів, які спираються на неї, є те, що вони найповніше пристосовані для «схоплення» об'єктів з нечіткими поняттєвими межами, тобто об'єктів переважно гуманітарних, пов'язаних зі сферою людського духу. Ці об'єкти неможливо аналізувати без звернення до царини людської свідомості. Оскільки мова і спілкування, наука і культура — результати людської діяльності, у процесах їх аналізу не може бути редукована свідомість. Природа останньої не аналогічна природі фізичних об'єктів, а тому її аналіз потребує «м'якої» інтерпретації¹¹. Це особливо помітно у випадках аналізу так званих дискурсивних слів, тобто мовних елементів (слів, виразів, навіть окремих речень), які забезпечують зв'язність дискурсу, віддзеркалюють процеси взаємодії учасників спілкування, насамперед оперування ними особистісними комунікативними смислами¹², тобто виявляються носіями глибинної міжособистісної прагматики, неповторних комунікативних смислів учасників спілкування. Дискурсивні слова постають як важливі структурні елементи мовного коду (тобто мови в комунікації), тісно пов'язані з особистостями адресанта, адресата, каналами комунікації, контекстом і ситуацією спілкування в цілому. Усі без винятку дискурсивні слова вносять помітне особистісне начало в плин спілкування. Ці особистісні комунікативні смисли мають нечітку, «розмиту» семантико-прагматичну природу й аксіологічне забарвлення, які складно експлікувати за допомогою звичних засобів опису семантики слів з достатньо чіткою денотативною і/або сигніфікативною віднесеністю. Досвід аналізу подібних дискурсивних слів засвідчує, що вияв їх комунікативних смислів нагадує процедури феноменологічної редукції, запропонованої Е. Гуссерлем, тобто, якщо можна так висловитися, «вслуховування» в «невловимість» особистісних комунікативних смислів, які реалізуються в конкретній конситуації спілкування. Таке «вслуховування» дозволяє, наприклад, твердити, що провідною прагматичною функцією (глибинним комунікативним смислом) частки *ну* можна вважати внесення в дискурс (текст) помітного особистісного ставлення до особи адресата, його дій, вчинків, слів; частки *ось* — збіг когнітивних, аксіологічних, емотивних та/або інших сфер мовця і слухача тощо¹³. Групи, класи, типи особистісних комунікативних смислів, що їх вносять у спілкування дискурсивні слова, мають польову природу організації, тобто нагадують сферу без чітких ядерних компонентів, але з широкою динамічною периферією, залежною від значної кількості конкретних комунікативних чинників, які досить часто інтерпретуються з опертям на інтуїцію дослідника¹⁴.

¹⁰ Див.: Фрумкіна Р. М. Самосознание лингвистики — вчера и завтра. — С. 35.

¹¹ Макаров М. Л. Знач. праця. — С. 28.

¹² Див. про це докладніше: Баранов А. Н., Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. — М., 1993. — С. 16–36; Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова. — Л., 2014. — С. 32; Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред.: К. Л. Киселева, Д. Пайяр. — М., 1998. — 364 с.; Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство / Ред.: К. Л. Киселева, Д. Пайяр. — М., 2003. — 326 с.

¹³ Див. про це докладніше: Бацевич Ф. Частки української мови... — С. 35 і далі.

¹⁴ Див. про це докладніше: Бацевич Ф. Дискурсивні слова: аспекти виявлення прагматичних смислів і парадигмальної організації // Проблеми прикладної лінгвістики : Наук. зб. за матеріалами III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті Р. О. Якобсона. Одеса 28 квітня — 1 травня 2008 р. / Гол. ред. Н. В. Бардіна. — О., 2008. — С. 51–59.

Як зазначає український філософ Є. Причепій, «феноменологічно-екзистенціалістська концепція свідомості більш адекватна тенденціям, що мають місце в науці й мистецтві ХХ ст.»¹⁵. Останнє особливо актуальне для лінгвістики, у межах якої дослідник спостерігає або чужу мовленнєву поведінку, або зміст власної психіки, свідомості, але не мову як таку, що властиво значній кількості праць, де об'єкт спостережень ніби перебуває перед дослідником, відчужено наявний у безпосередніх відчуттях. Ця фундаментальна, не всіма ще усвідомлена, особливість екзистенційно-феноменологічного бачення сутності предмета дослідження породжує низку інших, зокрема:

1. У гуманітарних науках з уже згадуваною специфікою предметного поля значною мірою «реабілітується» *інтуїція* дослідника як «наявність» сутності досліджуваного об'єкта в свідомості суб'єкта, «безідеологічне», «самочинне» явлення її перед ним через глибоке інтенціональне споглядання її ейдосів. Як зазначає М. Л. Макаров, «феноменологія — це філософія інтуїції»¹⁶, яка офіційно повертається в мовознавство як справжнє джерело мовного матеріалу. При цьому інтуїція означає не панування суб'єктивізму, відкидання емпіричних методів і підходів до мови чи ігнорування логічних причинних зв'язків у світі, а інтенціональну присутність мови як об'єкта в свідомості суб'єкта. У сучасній науці таке розуміння пов'язується з цілим комплексом термінів: сприйняття, увага, пам'ять, уява та ін. У феноменології всі ці феномени свідомості розглядаються як окремі модальності інтуїції¹⁷. Опертя на інтуїцію дослідника — основа низки напрямів сучасного мовознавства, серед яких насамперед потрібно назвати когнітивну лінгвістику і лінгвістичну прагматику, що найчастіше асоціюються із сучасним станом науки про мову. За Г. Гійомом, «саме в людській мові краще, ніж де б це не було, виявляється неминучість таких переконань, які... і становлять людську інтуїцію»¹⁸. При цьому враховуються різні типи інтуїції, що найповніше відповідають сутності інтенціональних об'єктів. Урахування інтуїції в дослідженні мови є засадничим ще й з тих міркувань, що лінгвіст «має справу не з абстрактним... конструктом, не з інструментом, який обслуговує будь-яку сторону діяльності, а безпосередньо з комунікативною діяльністю людини, що має таку ж, як і сам дослідник, свідомість»¹⁹. Звідси маємо наступну важливу особливість екзистенційно-феноменологічного бачення сутності мови.

2. Вивчаючи мову, дослідник не «редукує» себе, свою сутність, здатність «перебування-в-мові», «вносячи за дужки» лише апіорні судження щодо об'єкта дослідження. Це сприяє зменшенню відстані між суб'єктом і об'єктом дослідження; уможливорює витворення суб'єкт-об'єктної єдності, «*res integra*» людини, світу, мови. У процесі феноменологічного утворення суб'єкт-об'єктної єдності мова виступає активним чинником редукції апіорних складників мислення і свідомості; не дарма засновник феноменології Е. Гуссерль розглядав мову як ідеальну об'єктивність²⁰.

3. Усе активніше з мовою пов'язується одне з найважливіших понять феноменології — поняття *інтерсуб'єктивності*, яке сприймається як основа особистості, «его», що виявляється в мові, як основа буття людини в світі, існування

¹⁵ Причепій Є. Вступне слово // Феноменологія і філософський метод. 1999. — К., 2000. — С. 8.

¹⁶ Макаров М. Л. Знач. праця. — С. 31.

¹⁷ Там же. — С. 29.

¹⁸ Гійом Г. Принципы теоретической лингвистики. — М., 1992. — С. 24.

¹⁹ Там же. — С. 36.

²⁰ Див.: Деррида Ж. Знач. праця. — С. 75–76.

суспільства. Як зазначає Ю. С. Степанов, мовний аналог феноменологічної інтерсуб'єктивності можна певним чином вбачати в наявності в мові «еґоцентричних часток» — слів типу *я, тут, тепер, це* та ін. — і в можливості кожної людини пристосувати їх до себе в кожному акті мовлення²¹. Додамо до переліку еґоцентричних часток також значний розряд уже згадуваних дискурсивних слів, дослідження яких активно проводиться в наш час. Інтерсуб'єктивними чинниками також породжуються такі важливі категорії лінгвістичної прагматики, як тональність і атмосфера спілкування, точка зору, емпатія, фокус емпатії тощо²². Нелінгвістичне в своїй суті поняття інтерсуб'єктивності все частіше використовується в теоріях мовленнєвої діяльності, функціонально-комунікативній лінгвістиці, лінгвопрагматиці²³. Як зазначає М. Л. Макаров, «феноменологія ідейно тісно пов'язана з прагматикою, оскільки, постійно підкреслюючи активну роль індивідуальної свідомості й приділяючи значну увагу безпосередньому досвіду, цей філософський напрям стимулює вивчення реального функціонування мови з погляду суб'єкта»²⁴.

4. До арсеналу сучасних напрямів лінгвістики все активніше залучається одна з найважливіших категорій феноменології — *інтенціональність* як сама суть свідомості, її скерованість на об'єкт. Іntenціональність — властивість свідомості, дякуючи якій її стани характеризуються як такі, що мають зміст, несуть у собі інформацію про щось, що є поза свідомістю. Як пише видатний філософ-аналітик Дж. Серль, «... мої суб'єктивні стани поєднують мене з рештою світу, і загальне ім'я цього зв'язку — інтенціональність»²⁵. І. М. Кобозева з цього приводу зазначає: «Власна і чужа психічна активність осмислюється людиною в інтенціональних термінах. Про неї ми думаємо і говоримо в мовній формі..., проблема інтенціональності... має найбезпосередніше відношення до лінгвістики і, передусім, до лінгвістичної семантики і прагматики»²⁶. Своєю чергою, видатний феноменолог-літературознавець Р. Інґарден писав про те, що елементи мови в їхніх зовнішніх і внутрішніх проявах постають як вияви інтенціональної свідомості, мисленнєвих актів²⁷. Лінгвістична теорія, побудована на засадах інтенціональності, буде позбавлена вад фізикалізму й зайвого психологізму²⁸. Поняття інтенціональності стає провідним для низки антропологічно і функціонально-комунікативно зорієнтованих напрямів досліджень природної мови останніх десятиліть²⁹, передусім лінгвістичної прагматики.

У запропонованих міркуваннях представлені окремі зауваги щодо складної і багатоаспектної проблеми обґрунтування філософсько-методологічних засад сучасної лінгвістики та її найважливіших напрямів, зокрема — лінгвістичної прагматики. Зрозуміло, що уточнення методологічних засад аналізу свого об'єкта — живої людської мови — проблема самої лінгвістики, розв'язати яку повин-

²¹ Див.: Степанов Ю. С. Знач. праця. — С. 216.

²² Див., наприклад: Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики. — Л., 2010. — С. 37.

²³ Див., наприклад: Серль Дж. Природа интенциональных состояний // Философия. Логика. Язык. — М., 1987. — С. 151–169; Стросон П. Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Философия языка / Ред.-составитель Дж. Р. Серль — М., 2004. — С. 131–150.

²⁴ Макаров М. Л. Знач. праця. — С. 24.

²⁵ Див.: Searl J. R. Mind, language and society : Philosophy in the real world. — Masterminds, 1998. — Р. 68.

²⁶ Кобозева И. М. К распознаванию интенционального компонента смысла высказывания (теоретические предпосылки). — <http://evrika.tsi.lv/show.php?>

²⁷ Ingarden R. Z teorii języka i filozoficznych podstaw logiki. — Warszawa, 1972. — S. 21–22.

²⁸ Op. cit. — S. 21.

²⁹ Див., наприклад: Блинов А. Л. Интенционализм и принцип рациональности языкового общения. — М., 1995. — С. 128.

ні мовознавці й лінгвофілософи. Пафос запропонованих міркувань полягає в тому, що в час суттєвих змін наукової парадигми вивчення живої природної мови, дискурсивного, антропоорієнтованого її повороту, панування методологічного плюралізму на роль такої філософської підвалини поки що несміливо претендує екзистенційна феноменологія, тісно пов'язана з герменевтикою та окремими прийомами постструктуралістичного підходу. Однак у цілому сучасна лінгвістика ще чітко не визначила своїх гносеологічних засад, не опрацювала свого «ідеального проекту»³⁰, який задавав би їй орієнтири наукового пошуку на довготривалий період. У цьому пошуку мова, без сумніву, постане як всезагальна структура, здатна «згадати минуле, передбачити майбутнє, охопити незриме або далеке»³¹, всесвіт дискурсу, який «став першою створеною людиною моделлю Всесвіту як такого»³².

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF MODERN LINGUISTIC PRAGMATICS

The article attempts at defining methodological foundations one of the most active trends in modern linguistic pragmatics. The author claims that existential phenomenology can be regarded as one method of such research because it is closely connected with hermeneutics and some other instruments of post-structural approach to language. Some important features of existential phenomenology are intentionality, intersubjectivity, attention to the researcher's intuition.

Keywords: linguistic pragmatics, methodology, existential phenomenology, intentionality, intersubjectivity.

³⁰ Фрумкина Р. М. Самосознание лингвистики — вчера и завтра... — С. 36–37.

³¹ Мамфорд Л. Миф машины / Пер. с английского. — М., 2001. — С. 113.

³² Там же. — С. 105.

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА В УКРАЇНІ: ФУНДАМЕНТАЛЬНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ _____

У статті розглянуто етапи становлення і сучасний стан політичної лінгвістики як галузі фундаментального і прикладного мовознавства в Україні. Окреслено основні періоди розвитку політичної лінгвістики в зарубіжному мовознавстві та загалом в гуманітарній науці, що зумовило її міждисциплінарний характер. Представлено проблеми фундаментального характеру та шляхи їх розв'язання в українській політичній лінгвістиці.

Ключові слова: політична лінгвістика, політичний дискурс, політична комунікація, політичний текст, прикладне і фундаментальне мовознавство.

Активний розвиток політичної комунікації (далі — ПК) на початку ХХІ ст. зумовив увагу науковців до цього феномену, що охоплює аспекти політологічного, соціологічного, психологічного, журналістикознавчого та лінгвістичного характеру. Лінгвістична проблематика здебільшого спрямована на узагальнення та аналіз виявів політичного дискурсу (далі — ПД) — політичну лексику та граматику, деякі жанри політичних текстів, мовні складники політичного іміджу тощо. Звідси виникає парадоксальна ситуація, коли мовознавці зосереджені на результативній фазі ПК, а не на процесі: вивчення готових текстів і сформованих дискурсів унеможливорює коригування процесу формування політичної взаємодії та вплив на її функціонування. Лінгвісти встигають лише «зібрати крихти зі столу» політтехнологів і політологів, проте саме мовний аспект є одним з найважливіших у реалізації впливового потенціалу ПД. Розроблення рекомендацій до створення політичних текстів і політичних іміджів не усуває проблеми. Учені опинилися в ситуації, подібній до вивчення художнього дискурсу: досліджуючи художню картину світу, ґрунтуються на тому, що вже створено письменниками, не втручаючись в авторську художню реальність, не дають поради щодо текстотворення, а аналізують продукт письменницької творчості. Однак у ПК ситуація принципово інша: приховане авторство та анонімність більшості виявів ПД не знецінюють креативного підходу до його формування, а дають змогу розробити універсальні принципи творення й мовного наповнення ПК. Лінгвісти не повинні залишатися сторонніми спостерігачами або іронічними критиками ПД, натомість вони мають виступати як співавтори або консультанти політтехнологів під час розроблення усіх форм ПД. Першочерговим завданням вважаємо не виокремлення теоретичних засад функціонування ПД, а впровадження прикладних аспектів наукового опрацювання ПК.

Актуальність прикладного аспекту дослідження ПК зумовила спрямування сучасних праць з теорії комунікації та політології в бік практичних рекомендацій (С. Г. Денисюк, Д. В. Ольшанський, В. В. Петренко, Г. Г. Почепцов та ін.). Комунікативісти більшою мірою зосередилися на політичному іміджі та мовленнєвих технологіях впливу (М. Й. Варій, Д. Г. Видрін, Л. О. Кочубей, О. М. Холод та ін.), а політологи — на термінологічних поняттях та напрямках розвитку ПД (В. М. Бебик, О. В. Зарецький, Л. П. Нагорна, С. М. Наумкіна, М. А. Остапенко, О. В. Шиманова та ін.). При цьому мовні аспекти ПК висвітлено лише в монографічних розвідках Л. П. Нагорної та В. М. Кулика ¹, достатньо суперечливих з погляду лінгвіста. Так, для цих праць характерне послуговування терміном «політична мова» на позначення конкретного вияву, форми функціонування природної мови у сфері політики, а також наголошення на соціальних аспектах вивчення ПД.

В українському мовознавстві взагалі відсутня цілісна концепція ПД, а розділ прикладної лінгвістики, присвячений проблемам ПК — політична лінгвістика, — перебуває на стадії становлення. Це при тому, що за часів незалежності української держави політтехнології, зокрема їх мовленнєві різновиди, активно розвиваються, а політична реклама та агітація використовують найпотужніший арсенал засобів, серед яких особливе місце належить мовним. Уже чверть століття науковці наголошують на відсутності в українській лінгвістиці ґрунтовних комплексних розвідок з політичної лінгвістики (І. Ю. Вільчинська, І. В. Клименко, Л. В. Чік та ін.), проте окреслення проблеми не веде до її розв'язання. З часом вона лише загострюється: відсутність фундаментальних праць з політичної лінгвістики приводить і до нехтування питаннями ПД у царині прикладного мовознавства, яке мало б розробити конкретні принципи і методи створення різних жанрових різновидів ПД, формування вербальних складників політичного іміджу, правил мовленнєвої поведінки у ПК, засоби протидії інформаційним війнам тощо.

Політична лінгвістика як окрема мовознавча галузь сформувалася в ХХ ст., але витоки наукового опрацювання текстів ПК фіксуємо у працях Платона, Арістотеля та Цицерона — передусім питання взаємозв'язку мови і влади, розв'язані в політологічному та риторичному аспектах. Європейська політична лінгвістика сформувалася як прикладна наука міждисциплінарного характеру, поєднавши методологічні принципи мовознавства, політології, соціології та психології (У. Ліппман та ін.). Специфіку політичного мовлення було описано в художніх творах письменників-антиутопістів М. Замятіна, Дж. Оруелла, останньому з яких завдячуємо терміном «новомова», що використовується на позначення особливої системи мовних елементів впливу в тоталітарних суспільствах. Теоретичні засади політичної лінгвістики було розроблено в другій половині минулого століття у працях дискурсологів (Т. А. ван Дейк, Р. Водак та ін.), що зумовило пріоритетне дослідження ПД і специфіки його функціонування. Стислий огляд етапів становлення та основних напрямів зарубіжної політичної лінгвістики подано в науковій праці А. П. Чудинова ². На пострадянському просторі потужні наукові школи політичної лінгвістики представлені в Росії — під

¹ *Нагорна Л. П.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — 315 с.; *Кулик В. М.* Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. — К., 2010. — 656 с.

² *Чудинов А. П.* Политическая лингвистика : Учеб. пособие. — М., 2008. — 256 с.

керівництвом А. П. Чудинова³ та О. Й. Шейгал⁴, у Литві — Е. Р. Лассан⁵, у Білорусі — І. Ф. Ухванової-Шмигової⁶.

В Україні дослідження ПД здебільшого поєднано з аналізом мас-медійної комунікації, що зумовлює пріоритетне вивчення проблем ПК у межах журналістикознавства (Ю. Ганжуров, Х. Дацишин, С. Т. Онуфрів, К. С. Серажим, В. В. Різун та ін.). Комплексне дослідження ПД, що функціонує в масово-інформаційному просторі, представлено в праці К. С. Серажим, де схарактеризовано політичний дискурс за аргументаційними, еволюативними, мовними і жанровими аспектами⁷. Аналіз ПД у межах журналістикознавчого підходу є цілком закономірним, оскільки теоретичні засади сучасної журналістики ґрунтуються на теорії тексту і дискурсології.

Вивчення ПД через мову ЗМІ становить і предмет медіалінгвістики (А. О. Капелюшний, А. П. Загнітко, Д. Ю. Сизов, О. А. Стишов, Л. І. Шевченко та ін.). Представниками цього напрямку передусім є українські русисти (Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дядечко, О. М. Дорофеева, Г. В. Завражна, І. О. Філатенко та ін.), у працях яких порушено питання функціонування мовних одиниць у текстах ЗМІ, зокрема і політичної тематики. Фундаментальні праці висвітлюють питання динаміки мовних норм та лексичного складу української мови крізь призму ЗМІ (О. А. Стишов, Л. В. Струганець).

У межах соціолінгвістичного підходу виконано наукові розвідки з питань мовної політики, мовної ситуації в Україні та мовного питання (Б. М. Ажнюк, Л. Т. Масенко, О. Г. Руда, Л. О. Ставицька та ін.). У низці праць Л. Т. Масенко описано явище лінгвоциду української мови та визначено взаємозалежність існування мови від політичної ситуації в країні⁸. У монографії О. Г. Рудої «Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному політичному дискурсі» наголошено на тому, що «комунікація є формою існування влади»⁹, та визначено основні засоби маніпуляції масовою свідомістю під час використання «мовного питання» в ПК.

Проте журналістикознавчий, медіалінгвістичний і соціолінгвістичний підходи до проблем дослідження ПД не вичерпують його проблематики і не передбачають вивчення аспектів, що є прерогативою політичної лінгвістики.

³ Див.: Чудинов А. П. Современная политическая коммуникация : Учеб. пособие. — Екатеринбург, 2009. — 292 с.; Будаев Э. В. Зарубежная политическая лингвистика. — М., 2008. — 352 с.; Будаев Э. В. Зарубежная политическая метафорология. — Екатеринбург, 2008. — 248 с.; Будаев Э. В. Лингвистическая советология. — Екатеринбург, 2009. — 291 с.

⁴ Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. — М., 2004. — 326 с.; Карякин А. В. Статагемно-тактические способы реализации речевой агрессии в политическом дискурсе (на материале немецкого языка) : Дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2010. — 163 с.

⁵ Лассан Э. Р. Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ. — Вильнюс, 1995. — 232 с.

⁶ Ухванова-Шмигова И. Ф. Каузальный анализ политического текста // Методология исследования политического дискурса : Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов : Сб. науч. трудов / Под общ. ред. И. Ф. Ухвановой-Шмиговой. — Минск, 1998. — Вып. 1. — С. 45–52; Ухванова-Шмигова И. Ф. Операционализация коммуникативных стратегий с позиций каузально-генетической теории // Там же. — Минск, 2000. — Вып. 2. — С. 198–202.

⁷ Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики). — К., 2002. — 392 с.

⁸ Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. — К., 2004. — 164 с.; Масенко Л. Т. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. — К., 2005. — 399 с.

⁹ Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. — К., 2012. — С. 166.

До фундаментальних проблем політичної лінгвістики відносимо визначальні для будь-якої нової наукової галузі питання розроблення терміносистеми, визначення засадничих понять і категорій, вироблення методології дослідження.

Серед актуальних питань термінологічного характеру розглядаємо назву наукової галузі, оскільки паралельно функціонують терміни «політична лінгвістика» та «лінгвополітологія». У зарубіжному мовознавстві, зокрема в російському, наявні спроби розмежувати ці поняття наданням переваги тій назві, що більшою мірою відображає специфіку обраної методології дослідження ПК. При цьому наголошено на тому, що лінгвополітологія трактує інтенційне спрямування ПД не як боротьбу за владу, а як досягнення порозуміння між учасниками мовленнєвої взаємодії: «на відміну від представників школи політичної лінгвістики, лінгвополітологія, загальна політологія та соціологія в політичному дискурсі вбачають не лише і не стільки боротьбу, протистояння, маніпуляції громадською думкою та політичною свідомістю суспільства, скільки спробу досягнення взаєморозуміння, згоди та консенсусу шляхом публічного діалогу та вільного конкурентного обміну різноманітними думками з боку всіх учасників політичної комунікації»¹⁰. Ми вважаємо таке розмежування псевдонауковим і вживаємо терміни як абсолютні синоніми, проте у вітчизняному мовознавстві поширенішим є термін «політична лінгвістика» за аналогією з іншими міждисциплінарними галузями.

Засадничими поняттями політичної лінгвістики, на нашу думку, є «політичний дискурс», «політична комунікація» і «політичне мовлення». Трактуючи поняття ПД як конкретний вияв ПК з урахуванням основних чинників комунікативної ситуації — комунікантів і повідомлення, що передбачає широке дефініювання поняття як мовленнєвої репрезентації мовленнєвої взаємодії у сфері політичної діяльності, ми відносимо до ПД як вербальну діяльність політиків, так і політичну рекламу й побутову форму ПК. Поняття політичного мовлення, що корелює з ПД, уживаємо на позначення форми функціонування, різновиду природної мови, що обслуговує ПК, натомість заперечуємо використання поняття «політична мова»¹¹. До теоретичних проблем, які потребують чіткого окреслення, також належать типологія політичного дискурсу, виокремлення його параметрів функціонування, сутнісних ознак, жанрів та розроблення методологічних засад.

Актуальними підходами, які визначають загальну методологію дослідження ПД, на нашу думку, є лінгвопрагматичний, комунікативно-дискурсивний і сугестивний, що охоплюють як антропоцентризм, так і дискурсоцентризм.

Лінгвопрагматичний підхід значною мірою розвинений в українській політичній лінгвістиці, зокрема це аналіз певних жанрів та стратегічних аспектів ПД, яким присвячено низку кандидатських дисертацій¹². У межах цього підходу

¹⁰ Зайцев А. В. Лінгвополітологія VS политическая лингвистика: возможен ли диалог? // *Litera*. 2012. — № 1. — http://www.e-notabene.ru/fil/article_150.html.

¹¹ Див.: Кондратенко Н. В. Український політичний дискурс: текстуалізація реальності. — О., 2007. — 156 с.

¹² Див.: Ващук Т. М. Прагматико-функціональні властивості німецького політичного дискурсу : Автореф. ... канд. філол. наук. — Л., 2014. — 20 с.; Стецик Т. С. Лінгвопрагматика стратегії персуазивності в дебатах і промовах сучасних американських політиків : Автореф. ... канд. філол. наук — Чернівці, 2016. — 20 с.; Стрій Л. І. Ритуальні жанри українського політичного дискурсу: структурно-семантичний і лінгвопрагматичний аспекти : Автореф. ... канд. філол. наук. — О., 2015. — 20 с.; Чорна О. О. Комунікативні засоби творення іміджу політичного лідера (на матеріалі українського, російського та англійського політичного дискурсу) : Автореф. ... канд. філол. наук. — Кіровоград, 2012. — 20 с.

розвивається й одеська наукова школа політичної лінгвістики, пріоритетними питаннями тут обрано мовленнєві стратегії, тактики, що реалізовані в різних формах і жанрах ПД. Проте частину цих наукових розвідок виконано на матеріалі не української мови, а російської, германських чи романських мов. Лінгвопрагматичний підхід представлено і ґрунтовними порівняльними дослідженнями. Так, наприклад, Н. В. Петлюченко в межах лінгводискурсивного підходу розглядає особливості мовлення українських і німецьких політичних лідерів, зокрема виявляє вербальну та невербальну специфіку усних апелятивних дискурсів сучасних політичних діячів Німеччини й України¹³. У працях Л. Л. Славової сформовано новий напрям політичної лінгвістики — лінгвоперсонологію — та представлено порівняльний аналіз мовлення американських і українських політичних лідерів, зокрема в аспекті використання різних комунікативних жанрів і стратегій¹⁴. Зважаючи на це, лінгвопрагматичний підхід реалізований, по-перше, через вивчення мовленнєвих жанрів, представлених у політичній комунікації, по-друге, — через аналіз комунікативних стратегій і тактик, а також особливостей мовленнєвої поведінки в політичному спілкуванні.

Лінгвокогнітивний підхід в українській політичній лінгвістиці насамперед представлено працями, що висвітлюють проблеми політичної метафорики¹⁵. Політична метафора належить до розроблених питань у зарубіжній політичній лінгвістиці, проте в українському мовознавстві розглянуто окремі групи метафор у ПД — театральну, спортивну та військову. Вивчення політичної метафорики ґрунтується на теорії когнітивної метафори, що також передбачає виокремлення фреймів, які охоплюють семантичний простір ПД. Також представлено лінгвоконцептологічний аспект — аналіз базових концептів ПД: ВЛАДА, ВИБОРИ, ДЕМОКРАТІЯ, СВОБОДА, ЄВРОПА тощо¹⁶, створено метафоричні моделі концептів, розроблено концептуальні опозиції та визначено основні концепти ПД. Категоризація ПД належить до актуальних проблем когнітивного підходу вивчення ПК.

Сугестивний підхід ґрунтується на домінантній функції мови — впливовій, тому персуазивність ПК стає пріоритетним завданням дослідників. Деякі питання мовленнєвого впливу в ПД було порушено в працях Т. Ю. Ковалевської, Н. В. Куцузи, у колективній монографії В. В. Різуна, Н. Ф. Непийводи та В. М. Корнеєва¹⁷. Сугестивний напрям розроблено фрагментарно, проте саме на ньому, на нашу думку, мають ґрунтуватися прикладні дослідження ПК. Впливовий потенціал ПД насамперед вивчається на матеріалі політичної реклами та публічних промов політиків. Зважаючи на те, що ПД реалізує всі засоби маніпу-

¹³ Петлюченко Н. В. Харизматика: мовна особистість і дискурс.— О., 2009.— 464 с.

¹⁴ Славова Л. Л. Мовна особистість лідера у дзеркалі політичної лінгвоперсонології: США — Україна.— Житомир, 2012.— С. 167.

¹⁵ Див.: Дацишин Х. П. Метафора в українському політичному дискурсі (за матеріалами сучасної періодики) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2005.— 20 с.; Філатенко І. О. Сучасна політична метафора в російськомовній газетній комунікації України: когнітивно-прагматичний опис : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2003.— 20 с.

¹⁶ Див.: Горіна О. В. Когнітивно-комунікативні характеристики американського електорального дискурсу республіканців : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2008.— 20 с.; Чорновол-Ткаченко О. А. Вербалізація концепту ВЛАДА у сучасному британському газетному дискурсі : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Х., 2009.— 20 с.

¹⁷ Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування.— О., 2008.— 324 с.; Куцуза Н. В. Рекламний та PR-дискурс: аспекти впливу.— К., 2015.— 288 с.; Різун В. В. Лінгвістика впливу.— К., 2005.— 148 с.

ляції, зокрема мовного характеру, в центрі уваги науковців мають перебувати різні жанри ПД та форми його вияву — писемного й усного характеру.

Увага до процесуальної, а не до результативної фази мовленнєвої взаємодії в ПД зумовлює безпосередню участь лінгвістів у створенні політичних текстів і підготовці виступів політикам з формуванням вербальних іміджевих характеристик.

Першочерговим завданням прикладних лінгвістів вважаємо розроблення універсального алгоритму створення політичного іміджу та комплексу політичних текстів. Так, формування «комунікативного портрету» політика, що передбачає врахування специфіки його мовної особистості, має відбуватися за активної участі фахівця з мовленнєвих технологій — прикладного лінгвіста. На цьому етапі необхідно проаналізувати особливості мовленнєвої поведінки політика, визначити специфіку його соціальних і комунікативних ролей, виявити потенціал реалізації мовленнєвих стратегій і тактик. Результати аналізу спрямовують на розроблення іміджевих характеристик особистості, зокрема вербальних складників, та підготовку публічних промов. Політичний імідж має спиратися на один із соціальних міфів чи стереотипів, що уможливить актуалізацію впливу на підсвідомість реципієнтів. Безпосередня робота з політиками охоплює й вироблення комунікативних умінь і навичок: стратегія ведення діалогу, участь у полілогічній взаємодії, аргументації в суперечці, залучення риторичних і стилістичних прийомів тощо. Значною мірою метою роботи прикладного лінгвіста тут є консультування політиків та їхніх представників. Разом з тим лінгвісти є співавторами текстів публічних промов політиків.

Текстами, що становлять підґрунтя політичної кампанії, вважаємо слоган, біографію та програми, які мають бути узгоджені між собою і виражають концептуальні засади політичної пропозиції. Політична програма містить перелік положень-пропозицій, актуальних для виборчої кампанії політичного лідера чи політичної партії. Конкретна реалізація програми відбувається за трьома принципами: тезовим, контрастним або діалогічним. Тезовий передбачає подання інформації семантичними згорнутими блоками, що репрезентують основні політичні сфери та проблеми: соціальну сферу, культуру, армію, сільське господарство, охорону здоров'я тощо. Наприклад, програма В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям»: «1. Створити 5 млн. нових робочих місць. 2. Забезпечити пріоритетне фінансування соціальних програм. 3. Збільшити бюджет — зменшенням податків. 4. Примусити владу працювати на людей, вести рішучу боротьбу з корупцією. 5. Створити безпечні умови для життя людей. 6. Захистити цінності сім'ї, повагу до батьків і права дітей. 7. Сприяти духовності, укріпленню моральних цінностей. 8. Сприяти розвитку українського села. 9. Підвищити боєздатність армії, повагу до людей у погонах. 10. Впроваджувати зовнішню політику в інтересах народу України». Якщо визначення пріоритетних сфер належить до завдань піарників, то конкретна реалізація у вигляді текстів — до завдань прикладних лінгвістів. Контрастний принцип реалізують через низку протиставлень: зробили / зробимо, старе / нове, обіцяли / виконали, вони / ми, що налаштовані на актуалізацію дихотомічної моделі сприйняття інформації у вигляді порівняння аксіологічного типу, напр.: «Якщо ви вважаєте, що Україна повинна рухатися вперед, а не назад, приєднуйтесь до нас. Разом ми змінимо Україну на краще» (Партія регіонів), «У них влада, у них — гроші? Але ж нас більше» (О. Тягнибок).

За таких умов програма певного політика чи партії порівнюється з іншими, невдалими або нереалізованими; в іншому разі — пропозиції представлені як

продовження конкретних справ. Діалогічний принцип відрізняється лише способом репрезентації програми: до ключових програмних положень штучно додають питання, що співвідносяться з тезами як тема і рема, напр.: «Чим особливий Український Народний Блок Костенка і Плюща?»; «Що означає гасло Блоку “Здобули волю — здобудемо долю!”?»; «Як Блок ставиться до депутатської недоторканості?»; «Як ви ставитеся до рейтингів, які регулярно видають соціологи?»; «Як подолати корупцію?»; «Як повернути “ощадбанківські” заощадження українців?»; «Що таке для звичайного громадянина “Національні інтереси”?» Діалогічний принцип розрахований на привернення уваги адресатів та створення ефекту мовленнєвої взаємодії між мовцем-політиком та адресатами-виборцями.

Біографічні тексти створюють у випадку виборної кампанії, у якій бере участь певний політик. Політична біографія повинна представляти політика як людину-легенду, непересічну особистість, здатну втілити в життя свої плани та обіцянки. Для біографії-легенди часто використовують міфологічне підґрунтя, ототожнюючи політика з казковим героєм, здатним подолати всі перешкоди на шляху до своєї мети. Біографії мають дві репрезентативні форми — біографія-конспект і біографія-розповідь. У біографії-конспекті переважає хронологія з фактичною інформацією, поданою в стислій формі. Наприклад, про О. Тягнибока: «1987–1989 рр. — строкова служба в армії, капітан запасу медслужби. 1989–1990 рр. — санітар Львівської обласної клінічної лікарні. 1990–1993 рр. — медбрат хірургічного, нейрохірургічного відділення Львівської міської клінічної лікарні швидкої медичної допомоги». У біографії-розповіді домінантним типом викладу є наратив, що тяжіє до художньо-публіцистичного стилю, напр.: «Анатолій Гриценко народився 25 жовтня 1957 року в селі Багачівка Звенигородського району Черкаської області. Три роки ми жили сім’єю разом із бабусею. Потім батьки переїхали у шахтарське містечко Ватутіне, де знайшли роботу. Живуть там дотепер. (...) Шкільна наука давалася мені легко. Батьки ніколи не перевіряли моїх уроків: і часу в них не було за роботою, та й не сидів я над уроками більше 15 хвилин. Більше читав художні книжки, по кілька в день, починаючи з першого класу. Знаю точно, що мій формуляр у бібліотеці шахтарського клубу був найтовстішим і серед дорослих. Та й шкільний табель додому приносив із самими п’ятірками». Обидві форми біографії спрямовані на виокремлення позитивних рис особистості, наголошують на кар’єрних успіхах політика і мають переконати адресата в унікальності описаної особи.

Слоган є семантичним ядром політичної кампанії, він повинен у концентрованій формі передавати основну ідею програми та винятковість пропозиції політичної сили, бути підпорядкованим вимогам стислості, концептуальності, запам’ятовуваності та афористичності. Наприклад: «Нова економіка — нова країна, Нові лідери — нова країна» (Н. Королевська), «Розвиток краю — наша робота!» (партія «Відродження»), «Сила країни — в кожному з нас» (С. Тігішко), «Ми у своїй, Богом даній країні!» (ВО «Свобода»), «Україна — для людей» (Партія регіонів), «В єдності — сила» (Об’єднання «Самопоміч»), «Покращення життя вже сьогодні» (Партія регіонів), «А з нашого боку — Тягнибок» (ВО «Свобода»). Слоган створюється за законами природної мови і підпорядкований загальним правилам, його впливовий потенціал серед інших залежить і від мовного оформлення: внутрішнього ритму, рими, синтаксичного паралелізму тощо. З огляду на це прикладна лінгвістика розробляє рекомендації та вимоги до слоганів, що посилюють їхню дію на адресатів.

Під час створення текстів інших жанрів також необхідно враховувати вимоги щодо змісту і форми, сформульовані мовознавцями. Крім того, прикладні проблеми пов'язані і з експериментальними дослідженнями, як-от проведенням різних типів лінгвістичних експериментів, зокрема асоціативних, у яких стимулами слугують лексеми і концепти ПД та цілісні слогани¹⁸. Результати лінгвістичних експериментів уможливають урахування комплексу показників під час створення політичних текстів і формування політичного іміджу. Загалом пріоритетне завдання прикладної лінгвістики в аспекті дослідження ПК убагацько в розробленні механізмів створення та в прогнозуванні сприйняття політичного іміджу та політичних текстів у межах українського ПД.

Отже, українська політична лінгвістика, перебуваючи на стадії формування як окрема галузь прикладного мовознавства, потребує розв'язання проблем теоретичного і власне прикладного характеру. Сюди належать теоретичні проблеми неусталеності термінології, визначення засадничих категорій і понять науки, створення типології ПД та розроблення системи жанрів політичних текстів; прикладні проблеми — створення впливових політичних текстів, проведення лінгвістичних експериментів з метою виявлення специфіки сприйняття ПД, прогнозування впливу ПК та формування вербальних характеристик політичного іміджу.

(Одеса)

N. V. KONDRATENKO

UKRAINIAN POLITICAL LINGUISTICS IN UKRAINE: FUNDAMENTAL AND APLIED PROBLEMS

The article deals with the stages of formation and present state of political linguistics as a field of fundamental and applied linguistics in Ukraine. The basic period of political linguistics in general and in the humanities, led to its interdisciplinary nature. The necessity of the scientific study of political linguistics as a modern linguistic science industry in Ukraine. The author determined new approaches to the analysis of political discourse — cognitive linguistic, lingual pragmatic and suggestive linguistic. Within each approach generalized concept of leading Ukrainian scientists and research perspectives are presented. Applied linguistics political aspects are identified as a priority at the current stage of scientific development.

Key words: political linguistics, political discourse, political communication, political text, fundamental and applied linguistics.

¹⁸ Кутуза Н. В. Короткий асоціативний словник рекламних слоганів. — О., 2011. — 80 с.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА В ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

У статті крізь призму історичного розвитку південнослов'янського регіону розглянуто проблеми, актуальні для більшості соціолінгвістичних досліджень Південної Славії. Особливу увагу лінгвісти приділяють нормуванню, стандартизації / рестандартизації, мовній політиці та мовному плануванню, зв'язку мови та національної ідентичності. Актуальними є зв'язки соціолінгвістики регіону із соціумом, що відповідає логіці сучасної мовознавчої парадигми. Виходячи із засад сучасної європейської мовної політики, важливого значення набуває проблема накопичення мовами соціолінгвального капіталу.

Ключові слова: південнослов'янська соціолінгвістика, мовна політика, стандартизація / рестандартизація, соціолінгвальний капітал, національна ідентичність.

Створення науково обґрунтованої соціолінгвістичної концепції мовного розвитку певного регіону в широкому історичному контексті — одне з важливих завдань мовознавства. Методичні підходи до аналізу матеріалу, які ще донедавна використовувалися лише в галузі соціолінгвістики, сьогодні застосовуються в мовознавчій науці в цілому, що надає соціолінгвістичному аналізу більшій актуальності. Останніми роками проводяться національні соціолінгвістичні дослідження, а з ними формуються нові соціолінгвістичні традиції, у тому числі в південнослов'янських країнах, які дають змогу розкрити досвід виявлення різних аспектів взаємодії мови та суспільства в окремо взятій державі і в регіоні загалом. Мета пропонованої статті — крізь призму історичного розвитку південнослов'янського регіону коротко представити сучасну соціолінгвальну ситуацію в країнах Південної Славії, констатувати певні виклики, які на початку другого тисячоліття є важливим чинником формування мовної політики в різних країнах регіону, виявити особливості функціонування їх офіційних мов (у тому числі недавно створених або відроджених) з огляду на європейський вибір, зроблений цими країнами, з'ясувати деякі питання, які в наш час стали предметом аналізу південнослов'янської соціолінгвістики. Об'єкт уваги становлять здебільшого проблеми, актуальні для більшості південнослов'янських соціолінгвістичних досліджень. Принагідно розкривається специфіка кожної соціолінгвістичної традиції щодо конкретної мовної дійсності в аспекті спеціалізації соціолінгвістичного знання в окремих південнослов'янських соціолінгвістичних студіях¹.

У контексті окресленої проблеми постає питання, чи залежить значущість мови від величини території її поширення або від кількості її носіїв. Воно актуальне сто-

¹ Про спеціалізацію соціолінгвістичного знання в національних традиціях див., зокрема: *Мацюк Г.* Сучасна соціолінгвістика: тенденції в розвитку теорії і завдання // *Мова і суспільство*. — Л., 2010. — № 1. — С. 5–20.

совно деяких сучасних південнослов'янських мов: чорногорської, яка налічує понад 229 тис. носіїв ², боснійської — понад 980 тис. ³, словенської — понад 1 млн 727 тис. ⁴, македонської — понад 1 млн 390 тис. ⁵, хорватської — понад 3 млн 980 тис. ⁶ (наведені дані стосуються носіїв цих мов, що проживають саме на території своїх країн, кількість мовців, які проживають поза їх межами, до уваги не беремо). Соціолінгвальні проблеми зазначених народів мають свою специфіку порівняно з мовними ситуаціями в тих південнослов'янських країнах, де більше носіїв, — болгарської (понад 9 млн), сербської (понад 8 млн 500 тис. носіїв) ⁷; щоправда, трактування їх як «великих» мов також є доволі відносним.

На початку 90-х років саме проблемам захисту та збереження так званих малих мов, зокрема таких, як чорногорська, був присвячений LXI Міжнародний конгрес пен-клубу в Сантьяго де Кампостелла. Найбільша в світі організація літераторів і видавців наголосила на обов'язку міжнародних структур (ЮНЕСКО та ін.) захищати мови, які перебувають під загрозою зникнення, визначивши для цього відповідні форми діяльності на національних та міжнародних рівнях. Спираючись на документ, ухвалений конгресом на пропозицію Чорногорського пен-клубу, на LXII конгресі пен-клубу в Австралії (1998 р.) вже обговорювалися питання про конкретні заходи, спрямовані на захист чорногорської мови та літератури.

Усім відома історично важлива роль старослов'янської мови, яка заклала основу для виникнення й розвитку літературних мов слов'ян. Зокрема, з нею пов'язаний розквіт болгарської мови у староболгарський період з огляду на отримання тоді Болгарією статусу певного слов'янського культурного центру. Проте цей розквіт тривав недовго, а природний розвиток болгарської мови з XIV ст. було штучно перервано турецькими завоюваннями не лише Болгарії, а й інших земель — Сербії, Боснії і Герцеговини, Хорватії та ін. Тому сучасні мови, наприклад болгарська чи сербська, з огляду на цей зовнішній чинник формувалися в інших умовах, ніж деякі інші слов'янські мови. Зокрема, болгарське літературне товариство як громадська організація утворилося аж наприкінці 60-х рр. XIX ст. у м. Браїла (сьогодні — Румунія) і мало своїм першочерговим завданням випрацювати й удосконалити болгарську мову. Його засновники у створенні єдиної писемної мови вбачали засіб консолідації всіх мешканців країни та можливість ідентифікації болгарського етносу, тобто його відокремлення від інших етносів ⁸.

У XIX ст. в усіх країнах південнослов'янського ареалу на порядку денному постали завдання стандартизації мов та унормування їх правопису. Саме з цим періодом пов'язаний процес кодифікації словенської мови. Тоді ж питання визнання її окремішності та самобутності асоціювали, зокрема, з діяльністю В. Копітара та Ф. Міклошича. На початок 30-х років XIX ст. припадають спроби іллірійців створити одну літературну мову для всіх південних слов'ян, у тому

² https://sr.wikipedia.org/wiki/Црногорски_језик;
https://ru.wikipedia.org/wiki/Черногорский_язык.

³ https://bs.wikipedia.org/wiki/Bosanski_jezik.

⁴ https://hr.wikipedia.org/wiki/Slovenski_jezik.

⁵ https://hr.wikipedia.org/wiki/Makedonski_jezik.

⁶ https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_jezik.

⁷ Дані подано стосовно носіїв зазначених мов, які проживають саме на територіях своїх країн: https://ru.wikipedia.org/wiki/Сербский_язык.

⁸ Стоянова Е. П. Деякі аспекти мовної ситуації в Болгарії у зв'язку з її вступом до Європейського Союзу // Мовознавство. — 2010. — № 6. — С. 11.

числі й словенців⁹, і вже до 70-х років XIX ст., як стверджують науковці¹⁰, формування окремої літературної мови в Словенії було в основному завершене¹¹.

Мовна концепція серба В. Караджича мотивувалася політичними й соціолінгвальними чинниками, тісно пов'язаними зі стандартизуванням мови на народній основі¹². Аналіз концепції іллірійців, які зробили значний внесок у вироблення єдиних мовних норм для всіх хорватів, дає підстави стверджувати, що ідею загальної мови для південних слов'ян їм вдалося реалізувати лише частково. Натомість їхні послідовники й противники наприкінці XIX ст. більш ніж на 90 років об'єднали мову сербів і хорватів. Таким чином, в ідеях цього суспільно-політичного та культурного руху, як і в діяльності В. Караджича чи Дж. Даничича в Сербії, Л. Гая в Хорватії, С. Шкрабца та М. Плєтершика у Словенії, виразно простежуються закономірності, які в наш час входять до кола питань соціолінгвістики.

Доволі пізнім утворенням серед південнослов'янських мов є македонська мова. Македонська дослідниця А. Гюркова вбачає в її стандартизації подію, важливу в двох аспектах: націотворення та державотворення. На її думку, К. Мисирков, діяльність якого на початку XX ст. була спрямована на визнання Македонії як окремої держави, та Б. Конєський, який працював над нормуванням македонського правопису та лексичної системи македонської мови, — це дві головні постаті в македонській лінгвістиці, що своєю невтомною працею в Комісії з літературної македонської мови 1944 р. зробили значний внесок у її стандартизацію¹³.

Остаточню ж мовна ситуація в південнослов'янському регіоні змінилася наприкінці XX ст. Саме тоді, у зв'язку з розпадом СФРЮ, припинила існування сербсько-хорватська/хорватсько-сербська мова, якою в офіційній сфері користувалися чотири етноси — серби, хорвати, мусульмани-босняки та чорногорці, натомість почали функціонувати боснійська, сербська, хорватська, а згодом і чорногорська мови. Боснійську мову як рівноправну 1995 р. було засвідчено підписами керівників тодішньої Югославії (у складі Сербії і Чорногорії), Боснії і Герцеговини, Хорватії, а також представників США та ЄС у Дейтонській угоді (США). 2007 р. після здобуття Чорногорією незалежності вирішилося питання про надання чорногорській мові статусу офіційної.

⁹ І. Франко, зокрема, з цього приводу писав, що Л. Гай «...ситувався звести вкупу всіх сербів, хорватів, словінців і витворити одну іллірійську націю з одним письменством замість давніших партикулярних вроді дубровницького, хорватсько-кайківського, хорватсько-словенського в дусі Рельковича і т. і. ...» (Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1981. — Т. 29. — С. 61).

¹⁰ Плотникова О. С. Словенский язык // Славянские языки. — М., 1977. — С. 291.

¹¹ Й. Топоришич виокремлює сім періодів літературної/стандартної мови, шостий період її розвитку називає народним і обмежує його 1848–1900 роками (Toporišič J. Slovenska slovnica. — 4-a, prenovl. in razšir. izd. — Maribor, 2000. — 1000 s.).

¹² Стилю ця концепція полягала в тому, що 1) сербська літературна мова повинна бути єдиною в лінгвістичному відношенні й полівалентною, тобто такою, яка обслуговує всі галузі літературного, культурного, суспільного та ділового життя; 2) мовні відмінності (фонетичні, морфологічні, лексичні) в різних стилях літературної мови мають бути усунені; 3) кількість церковнослов'янзмів треба звести до мінімуму, всі вони мають бути «посерблені» (у багатьох випадках турцизмів надавалася перевага над церковнослов'янзмами); 4) воеводинську діалектну базу народної мови слід замінити на східногерцеговинську (з ієкавською, а не екавською вимовою) (див.: Васильєва Л. П. Концепція літературної мови Вука Караджича і сучасна лінгвальна ситуація в південнослов'янському регіоні // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. філолог. — Л., 2009. — Вип. 48. — С. 185–200).

¹³ Гюркова А. Соціолінгвістички аспекти на македонскиот јазик: од стандардизација до актуелните тенденции. — <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/4.pdf>.

Отже, нині в південнослов'янському регіоні нараховується сім окремих державних утворень з власними національними кодифікованими мовами, що визнані офіційними¹⁴, а в одній з держав — Боснії і Герцеговині — офіційними вважаються три мови: боснійська, сербська й хорватська. Стандартизована мова завжди становила і становить фундаментальну основу підпорядкування соціуму державним інституціям, а важлива з погляду соціолінгвістики дихотомія «мова — держава» набуває особливої ваги в країнах, які вступили до ЄС, з огляду на законодавчо-правову базу Європейської спільноти: у Словенії — з 1.05.2004 р., Болгарії — з 01.01.2007 р., Хорватії — з 1.07.2013 р.

Після проголошення незалежності Словенія остаточно визначила свої пріоритети щодо європейської інтеграції. Єдиною офіційною мовою країни там залишається словенська, рідна для 80 % її населення. Нею ж послуговуються й національні меншини, які становлять майже 12 %. Хоча босняки, серби і хорвати в кількісному відношенні переважають визнані там меншини (наприклад, італійців чи угорців), усе ж вони вважаються в країні іноземними громадянами, а їхні мови не мають статусу мов меншин¹⁵. Ці та інші політичні й економічні умови, у яких опинилася Словенія після вступу до ЄС, сьогодні неоднозначно оцінюються мовознавцями країни¹⁶, які вбачають ризики передусім у помітному впливі англійської мови, що дедалі активніше посилює свої позиції серед молоді — нової освіченої генерації словенського соціуму. Мову глобалізації науковці вважають небезпечним конкурентом літературної мови, наголошуючи, що сучасна словенська літературна норма помітно віддалена від мовного узусу в усіх словенських регіонах. Через це вона вимагає від мовців певних мовленнєвих зусиль і при цьому не створює бажаного ступеня «комунікативної комфортності», особливо в неофіційному спілкуванні¹⁷. З огляду на це сьогодні особливо актуальним стає перегляд попередньої імперативно-пуристичної мовної політики в цій державі в бік більшої толерантності до нелітературних (розмовних) ідіомів, які забезпечують в умовах словенської мовної ситуації саме неофіційне спілкування¹⁸. Це, зокрема, зумовлює зростання інтересу до дослідження мови міст,

¹⁴ Або мовами для офіційного використання.

¹⁵ У зв'язку з таким трактуванням мов національних меншин варто звернути увагу на соціолінгвістичні праці, присвячені попередньому становищу словенської мови як мови національної меншини в СФРЮ, правам національної мови в багатонаціональній державі, мовній політиці і мовному будівництву, які представлено у збірнику «Družbenost slovenskega jezika» (1991), звідки ми почерпнули багато інформації про зазначене питання. Тоді словенські лінгвісти докладали значних зусиль для досягнення реальної, а не декларативної рівноправності, щоб зберегти право своєї невеликої нації для безперешкодного розвитку власної мови в усіх сферах життя. Цьому ж періоду боротьби за словенську мову та її чистоту присвячено працю «Jezikovni pogovori v Sedem dni» (2007). Див. про це також: Катунин Д. А. Статус языков в современном законодательстве Словении и словенский язык в законодательных актах сопредельных стран. Стаття первая // Язык и культура.— 2008.— № 3.— С. 28, 23, 31; Ажнюк Б. М. Сучасні тенденції розвитку сучасної соціолінгвістичної термінології // Мовознавство.— 2013.— № 2–3.— С. 169–170.

¹⁶ Leclerc J. Slované, 2004.—

¹⁷ Vidovič Muha A. Vprašanje globalizmov ali meje naših svetov // Obdobja 22. Metode in zvrsti. Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti : Mednarod. simpozij.— Ljubljana, 2003.— S. 73–81; Stabej M. Sloveščina v evropski jezikovni mavrici // Družboslovne razprave.— 2002.— Št.18/40.— S. 157–168.

¹⁸ Pogorelec B. Teorija zvrstnosti in slovensko jezikovno normiranje // Obdobja 22. Metode in zvrsti...— S. 26.

оскільки в Словенії інтенсивно проходять процеси урбанізації. Передусім вони помітні в Любляні, а також у регіонах, що з нею межують. Так, приріст населення столиці Словенії та її навколишнього регіону за десять років, за даними перепису населення від 31.03.2002 р., становив від 20 % до 40 %, і ці процеси розгортаються дедалі потужніше. Така ситуація зумовлена посиленою централізацією суспільного, політичного, економічного, наукового, освітнього та культурного життя країни, яке у відповідь провокує відцентрові настрої в периферійних районах. Любляна опинилася в центрі процесів демократизації, урбанізації, централізації й глобалізації, які створюють передумови для зміни мовної ситуації спочатку в столиці, а відтак і в інших регіонах країни ¹⁹.

Болгарія, яка стала наступною південнослов'янською країною, що вступила до ЄС, теж відчуває певні глобалізаційні впливи. Інститут болгарської мови ввійшов до Європейської асоціації національних мов (EFNIL), що займається дослідженням проблем мовної екології (еколінгвістики) та збереженням так званих малих мов, яким загрожує зникнення. Болгарський соціолінгвіст А. Пачев з огляду на це у праці «Болгарія та болгарська мова в ЄС» указує на нові соціолінгвістичні категорії, якими в ЄС визначають статус тієї чи іншої мови, керуючись вимогами мовної політики в цій спільноті. Йдеться передусім про надання тій чи іншій мові статусу великої або малої. Для цього в об'єднаній Європі не тільки беруть до уваги кількість мовців, а й оперують новою категорією «соціолінгвальний капітал», який визначають за комунікативною компетентністю носіїв певної мови, особливостями мовної політики та мовного планування, що передбачені в певній країні для розвитку та функціонування конкретної мови. Як зазначає А. Пачев, «із наданням болгарській національній мові статусу офіційної робочої мови в межах ЄС — лише починається велика робота з пристосування болгарської мовної спільноти до умов багатомовної Європи... Усі законодавчі акти й документи, які мають важливе політичне значення, вже публікуються болгарською мовою... З одного боку, закони ЄС стають обов'язковими для виконання всіма громадянами Болгарії, а з другого, — болгарська судова система охоплює питання обов'язкової обізнаності з державною законодавчо-правовою базою, що дає змогу судам виносити вироки з метою покарання громадян / організацій за невиконання існуючих законів» ²⁰. Отже, на думку цього лінгвіста, для зростання соціолінгвального капіталу національним мовам попри надання їм у ЄС статусу офіційних необхідно рухатися в напрямі інтеграції, зважаючи при цьому на головні чинники успішного перебігу цього процесу: місце мови на європейському ринку, її відповідний рівень у соціолінгвальній ієрархії з метою включення до соціолінгвальної мережі ²¹. При розгляді проблем статусу болгарської мови в ЄС та мовної політики в країні болгарський дослідник спирається на висловлення французького соціолога, антиглобаліста П. Бурдьє про так званий мовний ринок, який становить мережу ринків, що взаємодіють між собою, де мови є обмінним капіталом, товаром; подібно до інших споживчих товарів їх там продають чи купують. Мова, на яку є попит, приносить певний прибуток, а це дає можливість «придбати» інші потрібні мови: «...раз-у-раз цей умовний акт купівлі / продажу повторюється. ...Нагрома-

¹⁹ Tivadar H. Podoba in funkcija govorenega knjižnega jezika glede na neknjižne zvrsti // Ibid.— S. 437–452.

²⁰ Пачев А. България и българският език в Европейския съюз // Български език.— 2007.— № 1.— С. 1–14.— http://www.balgarskiezik.eu/1-2007/A_Pachev.pdf.

²¹ Там же.

джується “мовний капітал”, який водночас є капіталом фінансовим”²². У продажу мови, як зазначає П. Бурдьє, беруть участь політичні суб’єкти і суб’єкти планування, а до «поразки в накопиченні “соціолінгвального капіталу” призводять саме реципієнти — пересічні громадяни вже у складі своєї родини»²³. Згідно з наведеними вище міркуваннями вчених, мовна політика та мовне планування відіграють важливу роль у кожній державі, оскільки сприяють отриманню певною мовою статусу великої чи малої в об’єднаній Європі.

Сьогодні болгарська мовознавча наука може похвалитися власним «капіталом» у галузі соціолінгвістичних студій. Ідеться, зокрема, про енциклопедію «Малка енциклопедия по социолингвистика» («Мала енциклопедія із соціолінгвістики») ²⁴, у якій цю галузь знань представлено як самостійний напрям досліджень і наукову дисципліну, про підручники, в одному з яких — «Увод в социолингвистиката» («Вступ до соціолінгвістики») — представлено важливий для болгарського мовознавства аналіз соціолінгвістичної традиції в країні ²⁵.

Національне самоусвідомлення народу та його культура тісно пов’язані з мовою, вона є засобом, що підтримує і національну ідентичність народу, і його культуру. Мови, які виконують головно політичну функцію, не мають перспективи тривалого існування ²⁶, як наприклад, сербсько-хорватська мова. Несподіване повернення південнослов’янських народів до свого національного коріння в різних галузях суспільного життя, включаючи і діалекти, дає підстави погодитися з В. Г. Гаком, який стверджує, що важливу роль в актуалізації мовних проблем відіграє поширення демократичних і гуманістичних поглядів. На його думку, кожна мова є суспільним і загальнонародним багатством, неповторним у своїй індивідуальності. Все це зрештою забезпечило становлення того, що французи називають «le droit a la difference» — права розмовляти рідною мовою, жити за традиціями своєї культури ²⁷. У комплексі проблем, пов’язаних зі зміцненням національної свідомості, важливе місце посідають національно-мовні проблеми, оскільки мова є невід’ємним складником кожного народу, засобом гуртування його в одну спільноту, в якій відображається історичний досвід етносу, зберігається його культура, акумулюються його знання ²⁸. З цим пов’язане нове трактування проблеми колишньої сербсько-хорватської мови, яка й після набуття низкою країн незалежності та стандартизації власних мов залишається важливим соціолінгвістичним явищем. Це точка відліку, бо від часу припинення її існування починається розв’язання важливих для новоутворених держав мовних проблем: становлення офіційної мови та мови меншин, розвиток мовної по-

²² Bourdieu P. Language & Symbolic Power / Transl. by G. Raymond & M. Adamson; ed. by J. B. Thompson. — Cambridge, 1991. — P. 259; Пачев А. Знач. праця. — С. 6–7.

²³ Bourdieu P. Op. cit.; Пачев А. Знач. праця. — С. 8.

²⁴ Пачев А. Малка енциклопедия по социолингвистика. — Плевен, 1993. — 470 с.

²⁵ Виденов М. Социолингвистика. — София, 1982. — 213 с.; Виденов М. Българска социолингвистика. — София, 1990. — 200 с.; Виденов М. Практическа социолингвистика. Отговори на актуални езикови въпроси. — София, 1994. — 166 с.; Виденов М. Увод в социолингвистиката. — София, 2000. — 318 с.

²⁶ Андрусів С. Модус національної ідентичності : Львівський текст 30-х рр. XX ст. — Л.; Тернопіль, 2000. — С. 16–19.

²⁷ Гак В. К типологии форм языковой политики // Вопр. языкознания. — 1989. — № 5. — С. 104; Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 1996. — С. 99.

²⁸ Див. також наші міркування про те, що використання літературної мови нечисленним народом жодною мірою не свідчить про обмеження його духовних можливостей, бідність або нерозвиненість мови: Васильєва Л. Специфіка функціонування серболужицьких мов та сучасна ситуація в слов’янському мовному світі // Питання сорабістики. — 2000. — Вип. 8. — С. 68.

літики, утвердження мовної норми, вирішення правописних питань, реалізація глобалізаційних впливів на мовні процеси тощо. Сербсько-хорватська мова оцінювалася попередньо під різними кутами зору, зокрема з погляду функціонування мови та її варіантів²⁹, які тепер перебувають у статусі окремих мов, як мови «*lingua communis*»³⁰, що в наш час дає певне теоретичне підґрунтя для розв'язання проблем мовних меншин тощо. Отже, з появою самостійних мов після розпаду Югославії сербсько-хорватська мова залишилася лише в соціолінгвістичних працях у пост'югославських країнах, зокрема Й. Баотича, М. Радовановича³¹. Щоправда, особлива увага в працях соціолінгвістів приділяється нормуванню, стандартизації, мовній політиці та мовному плануванню новостворених мов тощо.

У комплексі викладених міркувань доцільно звернути увагу на важливу проблему, пов'язану з тлумаченням процесів мовного планування та нормування, що відбуваються після здобуття незалежності країнами, які попередньо перебували в складі СФРЮ. Офіційною мовою або мовою панівної нації (у сенсі політичному, економічному, демографічному, тобто за кількістю її носіїв) там була головно одна мова, інші ж національні мови зазнавали певних обмежень³². У соціолінгвістичних працях, у яких досліджуються теоретичні аспекти мовного планування та нормування в країнах, що утворилися на теренах колишньої Югославії, процеси стандартизації визначаються дещо по-різному, проте спільним є трактування їх як таких, що мають у своїй основі кодифікацію мови. Зокрема, Р. Бугарський пояснює процес стандартизації як вибудовування мовних норм, а саме нормалізацію, нівелювання і нейтралізацію³³; Д. Шкілян — як процес створення експліцитної норми в певному суспільстві в певний момент,

²⁹ Уже з 60-х років XX ст. деякі югославські мовознавці вказували на існування відмінностей у сербсько-хорватській літературній мові, відкрито називаючи їх варіантами, і відзначали їхнє взаємовідношення й статус з мовного, комунікативного та юридичного поглядів (*Pranjić K. Zakonski prijedlog: četiri jezika // Jezik. — 1968–1969. — Br. 1. — S. 4–6; Šipka M. La langue serbocroate standard contemporaine a la lumiere des rapports nationaux // Vuk Stefanović Karadžić : Actes du Colloque International tenu en Sorbonne, les 5 et 6 octobre 1987. — Paris, 1988. — P. 43–48*). Принагідно зазначимо дані, наведені М. Шипкою щодо кількості мовців, які розмовляли «сербсько-хорватською» на території чотирьох республік поряд з македонською та словенською, що їх використовували лише в межах своїх республік — Македонії чи Словенії. За переписом населення 1981 р., нею розмовляло: сербів — 49,81 %, хорватів — 27,10 %, мусульман — 12,24 %, чорногорців — 3,54 %, а також тих, хто себе національно ідентифікував як югославів, — 7,31 %. Про чотири варіанти мови див. також: *Nikčević V. Dimitrije Milaković kao lingvista // Ovdje. — 1987. — Br. 198. — S. 10–11; Nikčević V. Periodizacija stare crnogorske književnosti // Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta. — Nikšić, 1982. — Br. 5/6. — S. 275–304; Isaković A. Varijante na popravnom ispitu // Život. — 1970. — Br. 11/12. — S. 54–71; Brodnjak V. Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga jezika. — Zagreb, 1991. — 632 s.*

³⁰ *Радованович М. Sociolingvistika. — Novi Sad, 1986. — 304 s.*

³¹ Після 1990 р. на перший план вийшли все ж проблеми стандартизації новостворених мов (передусім боснійської та чорногорської) і вдосконалення норм сербської та хорватської мов: *Baotić J. Standardni jezici štokavskog narječja // Simpozij o bosanskom jeziku : Zb. radova. — Sarajevo, 1999. — S. 89–96; Radovanović M. Srpski jezični standard // L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić (ured.) // Jezični varijeteti i nacionalni identiteti: prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini. — Zagreb, 2009. — S. 199–214.*

³² У колишній Югославії як багатонаціональній державі сербсько-хорватську мову називали офіційною — «*službeni jezik*» (*Ustav SFRJ. — Beograd, 1980. — S. 4*). За конституцією країни, такий самий статус мали ще словенська й македонська мови, але фактично в армії, поліції тощо розмовляли переважно сербсько-хорватською, а саме її «*белградським варіантом*».

³³ *Bugarški R. Raslojavanje jezika // Uvod u opštu lingvistiku. — Beograd ; Novi Sad, 1989. — S. 60.*

що зумовлено економічними, політичними і культурно-історичними чинниками (час, коли етнічна чи національна формація, приєднавшись до інтернаціональної цивілізації, починає послуговуватися своїм ідіомом, який досі задовольняв потреби лише етнічної цивілізації і є стабільним у просторі й еластично стабільним у часі)³⁴. При цьому саме поняття такої стабільності, в основу якого покладено протиставлення мовної норми й кодифікації, має таку інтерпретацію: мовний стандарт стабілізується внаслідок кодифікації, а норма, визначена нею, мусить бути гнучкою, що дасть змогу адаптуватися до змін, які відбуваються в мовній спільноті. Отже, стандартизація — процес безперервний, який повинен чуйно реагувати на зміни в різних галузях суспільного життя мовного колективу і відображати їх у мовному стандарті³⁵.

Що ж до формування мовного корпусу, то в сучасних соціолінгвістичних працях, зокрема Р. Купера³⁶, стандартизацію поряд з графізацією як першим етапом його формування (аспектом мовного планування, який впливає на графічне оформлення та правопис) та модернізацією, що значною мірою пов'язана з діяльністю, спрямованою на перегляд лексичного складу мови за підвищення функціональності в нормованої мови в суспільній, економічній та інших галузях знань, прийнято визначати в межах мовного планування як етап його (корпусу) планування³⁷. Тенденція до розмежування понять «планування мовного корпусу» та «перегляд мовного корпусу» чи «рестандартизація», з'явилася в працях лінгвістів саме для з'ясування процесів мовного планування в утворених південнослов'янських державах. На нашу думку, цілком виправданим є введення поняття «рестандартизації» щодо хорватської, боснійської, чорногорської мов (як протипази до термінів «стандартизація», «модернізація», «мовна реформа», «реновація»). Потребу в ньому обґрунтувала хорватська дослідниця А. Петі-Стантич, яка використала це поняття для аналізу ситуації, що склалася, зокрема, в мовному просторі Хорватії після розпаду СФРЮ³⁸. Рестандартизацію науковець тлумачить як процес перегляду мовного корпусу, зумовлений зміною статусу мови, з метою переоцінки певного мовного стандарту. Вона також встановлює межі для переосмислення тих компромісів, що існували в період політичної залежності. Визначена в контексті мовного планування рестандартизація є процесом, який має на меті надати мові нового — старого статусу й престижу шляхом «оформлення» (переоформлення.— Л. В.) старого — нового корпусу³⁹.

З проблемою стандартизації / рестандартизації тісно пов'язані інші напрями соціолінгвістичних досліджень у південнослов'янських країнах: протидія мов-

³⁴ Škiljan D. Planiranje jezika // Jezična politika.— Zagreb, 1988.— S. 40–55; Brozović D. Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja.— Zagreb, 1970.— S. 28; Brozović D. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti // Hrvatska književnost u evropskom kontekstu / A. Flaker, K. Pranjić (ured.).— Zagreb, 1978.— S. 16.

³⁵ Brozović D. Gramatičke značajke hrvatskoga jezika // Jezik.— 1997.— Br. 4.— S. 127–135, 287; Brozović D. Aktuelna kolebanja hrvatske jezične norme // Ibid.— 1998.— Br. 5.— S. 161–176; Brozović D. Deset teza o hrvatskome jeziku // Hrvatski jezik u političkom vrtlogu.— Zagreb, 1990.— S. 271–283.

³⁶ Cooper R. L. Language Planning and Social Change.— Cambridg, 1996.— P. 122–123.

³⁷ Ibid.

³⁸ Peti-Stantić A. Restandardizacija (hrvatskoga) standardnoga jezika / L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić (ured.) // Jezični varijeteti i nacionalni identiteti: prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini.— Zagreb, 2009.— S. 75.

³⁹ Ibid.

ній глобалізації⁴⁰, багатомовності та проблеми мов меншин тощо. Останнього питання стосується, зокрема, короткий екскурс в історію багатомовності, що існувала в багатьох південнослов'янських народів. Багатомовність допомагала їм долати бар'єри у спілкуванні з представниками різних етносів, що проживали в тодішній Османській імперії: турецького, грецького, угорського, вірменського, єврейського, циганського. Зрозуміло, що так званий тогочасний мовний репертуар відповідав ситуації, професійній спрямованості, маршрутам пересування та належності до певних об'єднань (зокрема професійних: ремісників, торговців та ін.), куди конкретна особа входила як мовець. Тобто кожний сам творив власну модель соціолінгвального капіталу залежно від персональної мовної та мовленнєвої компетентності.

Щодо сьогодення, то в контексті проблем багатомовності та мовних меншин варто простежити зміни в сучасній мовній ситуації Македонії. Згідно з новаціями в Конституції країни від 2002 р., мова, якою розмовляє принаймні 20 % населення, може стати офіційною (у країні понад 25 % населення становлять албанці (ст. 7), отже, незабаром може змінитися статус албанської мови). Серед інших важливих проблем — питання мовних інновацій під впливом суспільно-політичних процесів сучасного світу⁴¹, мови мас-медіа⁴², мов соціальних груп, об'єднаних спільною діяльністю, та питання відображення статі в мові⁴³.

Особливо важливим для сучасних соціолінгвістичних досліджень є питання функціонування новостворених мов південнослов'янського регіону. Ідеться про національно-мовну ідентичність як продукт культури, історії, традицій, динаміки внутрішньоетнічних і міжетнічних відносин. Зокрема, Р. Катичич у праці «Novi jezikoslovní ogledi», аналізуючи мовну ідентичність, спеціально оминув приклад сербсько-хорватської мови, феномен якої йому було надзвичайно складно пояснити, керуючись критеріями, що їх він висував до аналізу інших мов⁴⁴. Лише виділення мов як окремих явищ на основі власної ціннісної ідентичності, дає підстави характеризувати їх як мови самостійні⁴⁵. Ці проблеми і зараз є предметом досліджень учених, зокрема хорватських⁴⁶.

Питання втрати національної ідентичності сьогодні можна розглядати і під іншим кутом зору. Так, болгарські соціолінгвісти вбачають небезпечні тенденції не в зовнішніх впливах на власну мову, а в самому стані болгарського соціу-

⁴⁰ Ѓуркова А. Знач. праця; Lice i naličje jezične globalizacije / Ured. B. Kryžan-Stanojević. — Zagreb, 2009. — 160 s.

⁴¹ Inovacije u slavenskim jezicima / Ured. B. Kryžan-Stanojević. — Zagreb, 2011. — 154 s.

⁴² Jezik i mediji: jedan jezik — više svjetova / Ured. J. Granić. — Zagreb ; Split, 2006. — 808 s.

⁴³ Hrnjak A. Kogda pervaja dama stanovitsja zheleznoj? // Jazyk i kul'tura / Ured. N. Alefirenko. — Belgorod, 2010. — S. 176–180. Hrnjak A. Не хватает ли нам мужской или женской руки? : О влиянии изменч. гендер. стереотипов на хорв. и рус. фразеологию // Категоризация действительности в языке и культуре / Ред. Е. Е. Стефанский. — Самара, 2012. — С. 116–122; Hrnjak A. Gendernye stereotipy v russkih i horvatskih frazeologizmah s komponentom «baba» // Jevropejskaja mental'nost' skvoz' prizmu jazyka : Mezhdunarodn. sb. nauch. trudov po lingvokulturologii / Ured. E. Stefanskij. — Samara, 2010. — S. 101–106; Поносић ЈБ. Гендерни аспект језичке слике стварности Украјинаца и Срба. — http://www.slavistickodrustvo.org.rs/pdf_dokumenti/Slavistika_X_2006.pdf; Begović B. Upotreba rodno osjetljivog jezika i prikaz žena u štampanim medijima u Srbiji. — ascendant.ceon.rs/index.php/comman/article/view/9758.

⁴⁴ Оцінюючи мовну ідентичність, Р. Катичич як необхідний для цього чинник наводить належність мови конкретному етносу (Katičić R. Novi jezikoslovní ogledi. — Zagreb, 1986. — S. 41–64; див. також: Matišić Z. Jezik i njegovi identiteti (ponešto iz hindsko-urdskega kompleksa) // Suvremena lingvistika. — Zagreb, 1990. — Br. 29/30. — S. 87).

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Damjanović S. Jazik otačaski. — Zagreb, 1995. — 172 s.; Botica S. Lijepa naša baština. — Zagreb, 1998. — S. 7–22.

му: «Перш ніж відчутти себе європейцем, — вважає Р. Йовева, — сучасному болгарині необхідно оволодіти значним багажем знань і попереднього досвіду або зуміти сконцентрувати велетенську волю для того, щоб їх отримати»⁴⁷. Лінгвісти Сербії проблеми сербської мовної ідентичності розглядають, зокрема, крізь призму збереження її особливостей, назви, статусу в суспільстві в Боснії і Герцеговині, Чорногорії чи Хорватії та ін.⁴⁸ Як уже зазначалося, Боснія і Герцеговина є країною, де офіційно функціонують також інші мови⁴⁹, у Чорногорії досі немає згоди між прихильниками самобутності чорногорської мови та противниками самого її існування, незважаючи на вже доволі тривалий період функціонування цієї мови як офіційної⁵⁰. Проблеми мови і національної ідентичності аналізуються в працях боснійської дослідниці Х. Вайзович, що позитивно вплинули на формування й утвердження боснійської мови як офіційної⁵¹.

Таким чином, соціолінгвальні проблеми усіх південних слов'ян можна розділити на п'ять напрямів, які, на думку болгарського соціолінгвіста М. Виденова, є предметом розгляду в працях болгарських, а також інших південнослов'янських соціолінгвістів: 1. Проблеми норми та кодифікації, теорії літературної мови (сюди входить також медійний дискурс і питання мовної глобалізації). 2. Мовні варіанти (у тому числі праці, пов'язані з гендерними, соціальними, віковими, освітніми, етнічними особливостями). 3. Етнографічні дослідження (тобто питання, що стосуються нерозривної єдності мови й культури, пов'язані з антропологічним напрямом Д. Хаймса). 4. Інтерпретативна соціолінгвістика, основу якої становлять антропологія та етнометодологія, або етнометодологія дискурсу (йдеться про соціолінгвістичні дослідження, що стосуються статусу мов та мовлення, у тому числі мов національних меншин); М. Виденов констатує заполітизованість цієї проблеми, наголошуючи при цьому на її прагматичній меті (передвиборна агітація тощо). У цьому розумінні Болгарія не є винятком: випадки використання соціуму для політичної гри за допомогою мови трапляються у всіх південнослов'янських країнах. 5. Дослідження соціолектів та жаргону (сленгу) — ці питання достатньо розроблені в болгарській соціолінгвістиці⁵².

Отже, у південнослов'янських країнах соціолінгвістика є важливою сферою лінгвістичного опису мов і становить важливу галузь мовознавства. У всіх соціолінгвістичних традиціях регіону відбувається генералізація та спеціалізація знань про мову, спостерігається її тісний зв'язок із соціумом, що відповідає логіці сучасної мовознавчої парадигми. Південнослов'янські науковці намагаю-

⁴⁷ Йовева Р. Литературно образование и българоевропейска реалност // Български език и литература. — 2007. — № 1. — С. 9–15.

⁴⁸ Kovačević M. Identitet srpskoga jezika u ogledalu lingvistike i politike. — http://www.svevlad.org.rs/srbistika/kovacevic_identitet.html.

⁴⁹ Palić I. Mogućnosti funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini // Jezični varijeteti i nacionalni identiteti: prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini. — Zagreb, 2009. — С. 11–124.

⁵⁰ Glušica R. Jezičke prilike u Crnoj Gori // Ibid. — С. 137–146.

⁵¹ Vajzović H. Jezik i identitet slavenskih muslimana: Bošnjaci između lingvistike i politike // Jezik i identitet. — <https://www.scribd.com/doc/316753639/hanka-vajzovic-clanak-pdf>.

⁵² Виденов М. За социолінгвистическото направление и за направленията в социолінгвистиката. — <http://www.e-nasledstvo.com/index.php/2014-11-21-14-37-22/88-2015-09-10-09-42-38> (див. також: Виденов М. Езикът на града. — София, 2010. — 642 с.; Виденов М. Идентифікація по езика. — София, 2007. — 290 с.; Узенева Е. Конструйване на джендър в постсоциалистическа България (по материали от жаргона) // Всекидневната култура на българите и сърбите в постсоциалистическия период. — София, 2005. — С. 123–133; Армянов Г. Българският жаргон — лексико-семантичен и лексикографски аспект. — София, 1995. — 221 с.; Армянов Г. Речник на българския жаргон. — София, 2001. — 204 с.; Карастойчева Цв. Българският младежки говор. — София, 1988. — С. 185).

ться створити адекватну, науково обґрунтовану соціолінгвістичну концепцію мовного розвитку в широкому історичному контексті, дослідити сучасну соціолінгвальну ситуацію, визначити пріоритети сучасної мовної політики, мовного планування і таким чином уникнути мовних конфліктів у суспільстві. Для країн, що вступили до ЄС, важливого значення набуває проблема накопичення соціолінгвального капіталу.

Для розвитку національних соціолінгвістичних теорій, крім праць вітчизняних науковців, автори використовують результати досліджень англослов'янських або німецькомовних лінгвістів. Від часу появи в науці новаторських розвідок із соціолінгвістики П. Бурдье, Дж. Фішмана, У. Лабова, а також Б. Андерсена, Д. Хаймса дослідники, спираючись на досягнення цих та інших лінгвістів і соціологів, сформували свої теорії та соціолінгвістичні підходи щодо дослідження власної мовної дійсності. Це заклало основи для створення теоретичного підґрунтя болгарської, македонської, сербської, словенської, хорватської соціолінгвістики. Велику роль тут, звичайно, відіграли своєчасні переклади англослов'янських соціолінгвістичних праць на слов'янські мови цього регіону. Розбудова соціолінгвістичної традиції в кожній з країн сприяє появі різножанрових праць, дослідженню нових проблем, а звідси — і розвиткові методології.

Важливою умовою розвитку соціолінгвістики серед південних слов'ян, про що свідчать наукові дослідження цього регіону, є зв'язки із соціумом, мета яких — запобігати маніпуляціям з мовною свідомістю громадян, особливо у світлі засад сучасної європейської мовної політики.

(Львів)

L. P. VASYLIEVA

SOCIOLINGUISTICS IN SOUTH SLAVIC COUNTRIES

The author is concerned with the current research conducted by sociolinguists in South Slavia and presents the explored issues considering the historical development of the South Slavic region. The article encompasses a wide range of problems that the scholars centre around and that are associated with the establishing of norms, standardization / restandardization, language policy and language planning, relationship between language and national identity. It is claimed that regional sociolinguistics is triggered by social factors and this corresponds to the logic of modern linguistic paradigm. It is substantiated that the accumulation of sociolinguistic capital gains importance considering the fundamental principles of European language policy.

Key words: South Slavic sociolinguistics, language policy, standardization / restandardization, sociolinguistic capital, national identity.

ЛЕКСИЧНА НЕОДНОЗНАЧНІСТЬ ІСПАНСЬКИХ МОВНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРІЇ СЕМАНТИЧНИХ СТАНІВ

Стаття присвячена проблемі формального моделювання лексичних неоднозначностей іспанських мовних одиниць. Розглянуто й описано механізми утворення неоднозначностей через застосування теорії семантичних станів, розроблену в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України. Визначено компоненти семантичних станів іспанського слова, які породжують лексичну неоднозначність, та виведено відповідні формальні моделі її опису.

Ключові слова: семантичний стан, лексична неоднозначність, чистий семантичний стан, суперпозиція семантичних станів, тлумачний словник.

Проблема лексичної неоднозначності не нова в національному та зарубіжному мовознавстві, про що свідчить чимало праць українських, російських і зарубіжних¹ дослідників. У полі зору вчених перебувають питання, пов'язані з виявом неоднозначності на різних мовних рівнях (морфемний, лексичний, синтаксичний та ін.), різновидів мовної неоднозначності (полісемія, омонімія)

¹ Болтянська Р. І. Розмежування омонімії та полісемії за допомогою семного аналізу // Мовознавство. — 1975. — № 6. — С. 75–78; Чумак В. В., Погрібна О. О. Лексична неоднозначність іменників у світлі теорії семантичних станів. — megaling.ulif.org.ua/attachments/article/114/Chumal_pogribna_tezu.pdf; Шиннівська О. О. Визначення синтаксично неоднозначних конструкцій в україномовному тексті // Мовознавство. — 2013. — № 4. — С. 67–76; Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія. — К., 2011. — 351 с.; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. — М., 1974. — 368 с.; Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях // Вопр. языкознания. — 1960. — № 5. — С. 3–18; Власова Л. В. Семантическая диффузия, семантическая неопределенность: определение понятий // Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. — СПб., 2014. — № 2. Т. 1. — С. 128–132; Зализняк А. А. Феномен многозначности и способы его описания // Вопр. языкознания. — М., 2004. — № 2. — С. 20–45; Копотев М. В. Неоднозначность и пути ее разрешения в хельсинском аннотированном корпусе «ХАНКО» // Тр. междунар. конф. «Корпусная лингвистика-2014». — СПб., 2004. — С. 165–175; Мокиенко В. Фразеология и языковая игра: динамика формы и смысла // Уч. зап. Тавр. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. — 2012. — Т. 25(64). №2(1). — С. 100–109; Цыкушева И. В. Феномен языковой игры как объект лингвистического исследования // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. — 2009. — № 90. — С. 169–171; Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». — М., 1975. — С. 193–230; Budor K. Aproximación lingüística a los juegos de palabras. — hrcaak.srce.hr/file/179799; El juego de la ambigüedad de Noam Chomsky y Steven Pinker. — <http://wordpress.danieltubau.com/el-juego-de-la-ambigüedad-de-noam-chomsky-y-steven-pinker/>; Hogaboam Th. Lexical ambiguity and sentence comprehension // Journ. of Verbal Learning and Verbal Behavior. — 1975. — N 14. — P. 265–274; Jastrzembski J. E. Multiple meanings, number of related meanings, frequency of occurrence, and the lexicon // Cognitive Psychology. — 1981. — N 13. — P. 278–305; Onifer W. Accessing lexical ambiguities during sentence comprehension: Effects of frequency of meaning and contextual bias // Memory & Cognition. — 1981. — N 9. — P. 225–236; Peña H. La ambigüedad. — http://www.humanidades.uach.cl/documentos_linguisticos/docannexe.php?id=437; Simpson G. B. Meaning dominance and semantic context in the processing of lexical ambiguity // Journ. of Verbal Learning and Verbal Behavior. — 1981. — N 20. — P. 120–136.

та їх розрізнення, методи дослідження неоднозначностей. Але поза увагою науковців залишилися мовні механізми виникнення неоднозначності, зокрема лексичної, та її лексикографічне представлення в електронних лінгвістичних ресурсах — віртуальних лексикографічних лабораторіях (ВЛЛ). Для здійснення такого аналізу вважаємо доцільним застосувати теорію семантичних станів, розроблену В. А. Широковим². Зазначимо, що опис механізмів виникнення лексичної неоднозначності із застосуванням теорії семантичних станів стосувався українських іменників³. Для мовних одиниць іспанської мови теорія семантичних станів потребує подальшого уточнення.

Мета нашої розвідки — побудувати формальні моделі, що розкривають механізм утворення лексичної неоднозначності іспанських мовних одиниць. Для цього необхідно визначити сутність лексичної неоднозначності в контексті теорії семантичних станів; проаналізувати особливості лексичної неоднозначності для іспанських мовних одиниць; визначити компоненти семантичних станів іспанського слова, які можуть породжувати лексичну неоднозначність, та представити їх у формальній моделі. Об'єктом дослідження є іспанські мовні одиниці, репрезентовані в тлумачному словнику іспанської мови⁴.

Вихідними положеннями нашого дослідження є висновки й обґрунтування, зроблені вченими під час дослідження феномену неоднозначності в мові (або мовленні):

1) мовна неоднозначність — це здатність слова, вислову або конструкції мати різні значення, тобто властивість мовних одиниць, яка виявляється в певному висловленні. Зокрема, Л. Власова в цьому випадку розрізняє мовну й мовленнєву неоднозначність. Остання може бути неавтономною та усунена в процесі подальшої комунікації або автономною, і в цьому випадку вона використовується як прийом⁵;

2) мовна неоднозначність полягає в наявності у мовленнєвому висловленні одночасно кількох різних значень. Залежно від їхнього характеру неоднозначність може бути лексичною (коли вона охоплює певну мовну одиницю) або синтаксичною (якщо вона стосується цілого висловлення)⁶. При цьому одночасна наявність двох різних розумінь слова, висловлення чи всього тексту веде до появи нового значення (змісту)⁷;

3) мовна неоднозначність виникає через випадковий збіг знаків (літер під час опрацювання писемного тексту) і не передбачає паралелізму мовних одиниць⁸;

4) залежно від того, яким чином експлуатується мовна та мовленнєва неоднозначність, арсенал мовних засобів лінгвістичного експерименту традиційно досліджується на різних рівнях мови: синтаксичному, морфологічному, семантичному, прагматичному тощо, оскільки для мовної гри використовують різною мірою ресурси всіх мовних рівнів⁹.

² Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія. — К., 2011. — 351 с.

³ Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / В. А. Широков та ін. — К., 2010. — 295 с.

⁴ Diccionario de la lengua española.— 23 ed.— Madrid, 2014.— 2432 p. (далі — DLE); Приклади слововживання взято з корпусу іспанської мови.— www.rae.es/recursos/banco-de-datos/corpes-xxi.

⁵ Власова Л. В. Зазнач. праця.— С. 129.

⁶ Апресян Ю. Д. Зазнач. праця.— С. 174–176.

⁷ Budor K. Op. cit.

⁸ Конопев М. В. Зазнач. праця.— С. 167.

⁹ Шипілівська О. О. Зазнач. праця.— С. 38.

Семантичну структуру слова репрезентує комплекс лексичних і граматичних властивостей у тому вигляді, як його подано, скажімо, у DLE. Складники цього комплексу, що визначають певну лексико-граматичну характеристику, називають семантичним станом. Формально це можна подати в такому вигляді:

$$S(X) = \alpha_1 s_1(X) + \alpha_2 s_2(X) + \dots + \alpha_n s_n(X), \quad (1)$$

де X — будь-яка мовна одиниця; $s_1(X), s_2(X), \dots, s_n(X)$ — часткові семантичні стани, у структурі яких репрезентовано лексичний і граматичний компоненти одиниці X ; а α_1, α_2 та α_n — вагові коефіцієнти, величини яких варіюють залежно від контексту, в якому функціонує одиниця X . Інакше кажучи, реципієнт, аналізуючи контекст і перебираючи всі можливі семантичні стани слова X , «призначає» їм відповідні коефіцієнти, які відповідають його суб'єктивним уявленням про семантику функціонування слова X у цьому контексті. Семантичний стан, якому «приписано» найвищий коефіцієнт, вважається найрелевантнішим.

У такий спосіб рівняння (1), будучи застосованим до певного контексту, як правило, редукується до одного члена. Наведемо для прикладу текстові фрагменти, де іспанське слово *banco* реалізує різні семантичні стани:

1) «Como no tenía nada que hacer, después de desayunar un jugo de naranja en una cafetería me dediqué a leer el periódico sentado en un *banco*...» («Оскільки справ у мене не було, я, випивши на сніданок помаранчевий сік у кафе, присів на лаву та почав читати газету»);

2) «Los *bancos* del mundo deciden bloquear cualquier transacción financiera proveniente de Haití» («Світові банки прийняли рішення блокувати будь-які фінансові транзакції з Гаїті»);

3) «Playas de arena o de guijarros: incluye barreras, *bancos*, cordones, puntas e islotes de arena...» («Піщані або галькові пляжі: наявні піщані загороди, мілини, а також піщані смуги, коси та острівці»);

4) «Me dijo que ella no podía quedar embarazada porque el esperma de su marido no era fértil, que tenía problemas, y me contó que había hecho una inseminación artificial con espermatozoides tomados de un *banco* de esperma» («Вона мені розповіла, що не могла завагітніти через те, що її чоловік страждає безпліддям, і тому зробила штучне запліднення чоловічим сім'ям, наданим з банку сперми»).

Досліджувана лексема в згаданому словнику має десять семантичних станів, що відповідають певним граматичним і лексичним значенням. Складники рівняння (1) для описуваної мовної одиниці, точніше їхні лексикографічні репрезентації, подано в табл. 1 (індекс i відповідає номеру тлумачення в DLE).

Таблиця 1

i	Лексикографічне представлення $s_i(\text{banco})$
1.	Asiento, con respaldo o sin él, en que pueden sentarse dos o más personas.
2.	Madero grueso escuadrado que se coloca horizontalmente sobre cuatro pies y sirve de mesa para labores de carpinteros y otros artesanos.
3.	En los mares, ríos y lagos navegables, bajo que se prolonga en una gran extensión.
4.	Conjunto de peces que van juntos en gran número
5.	Empresa dedicada a realizar operaciones financieras con el dinero procedente de sus accionistas y de los depósitos de sus clientes.
6.	Establecimiento médico donde se conservan y almacenan órganos, tejidos o líquidos fisiológicos humanos para cubrir necesidades quirúrgicas, de investigación, etc. <i>Banco de ojos, de sangre</i> .
7.	sotabanco (piso habitable).
8.	<i>Geol.</i> Estrato de gran espesor.
9.	<i>Ingen.</i> Macizo de mineral que presenta dos caras descubiertas, una horizontal superior y otra vertical.
10.	<i>Ven.</i> Extensión de terreno con vegetación arbórea que sobresale en la llanura.

У поданих фрагментах тексту слово *banco* реалізує такі семантичні стани: у першому — s_1 = «Asiento, con respaldo o sin él, en que pueden sentarse dos o más personas»; у другому — s_5 = «Empresa dedicada a realizar operaciones financieras con el dinero procedente de sus accionistas y de los depósitos de sus clientes»; у третьому — s_8 = «Geol. Estrato de gran espesor»; у четвертому — s_6 = «Establecimiento médico donde se conservan y almacenan órganos, tejidos o líquidos fisiológicos humanos para cubrir necesidades quirúrgicas, de investigación, etc. Banco de ojos, de sangre». Подані семантичні стани є «чистими», оскільки вони не містять граматичних або лексичних компонентів інших семантичних станів цієї лексеми і, відповідно, легко виокремлюються реципієнтом під час аналізу контексту. Отже, рівняння (1) у кожному з узятих зі словника контекстів, редукується до одного члена $s_i(\textit{banco})$:

$$S(X) = \alpha_{s_i}(X), \quad (2)$$

де i — номер семантичного стану, що відповідає окремо взятому контексту. Сказане зовсім не означає, що мовна одиниця в тексті завжди перебуває в чистих семантичних станах. Ті випадки, коли слово функціонує в тексті або контексті одночасно в двох або кількох семантичних станах, розглядаються як вияв суперпозиції семантичних станів¹⁰. У цій ситуації вважають, що слово є лексично неоднозначним, і мовне опрацювання не в змозі усунути цю неоднозначність, принаймні в межах аналізованого контексту. Таким чином, повний семантичний стан одиниці, редукується не до одного, як у рівнянні (2), а до суми двох чи більше членів. Розглянемо фрагмент іспанського тексту, що демонструє саме таку неоднозначність лексеми *pasta*:

«— Enrollar el tubito hasta que parezca un caracol. ¡Ya te digo! — él contraataca. — Pues has de saber, doña Perfecta, que tú dilapidas la **pasta**.

— Me estás acusando de gastar demasiado dinero?

— Todavía no. Aunque alguna relación tiene» (М. Ідальго)

(«— Скручувати тубик, доки він не стане схожим на равлика? — починає він контратакувати. — До твого відома, пані Ідеал, це веде до зайвих витрат.

— Ти мене звинувачуєш у тому, що я витрачаю забагато грошей?

— Поки ні. Хоча тут певний зв'язок є»).

Наведений фрагмент — діалог між чоловіком і жінкою, що сваряться з приводу зубної пасти. Лінгвістичний ефект, створений автором тексту, полягає в неоднозначності слова *pasta* в репліці чоловіка. Саме це призводить до нерозуміння з боку жінки, яка у своїй відповіді використала слово *dinero* («гроші»). Для того щоб розкрити задум автора, втілений у цьому фрагменті, потрібно проаналізувати всі семантичні стани слова *pasta*, репрезентовані в DLE:

pasta. (Del lat. tardío *pasta*, y este del gr. *παστά* *pastá* 'gachas', der. de *πάσσειν* *pássein* 'esparcir', 'espolvorear'). f. 1. Masa hecha de una o diversas sustancias machacadas. || 2. Masa trabajada con manteca o aceite y otros ingredientes, que sirve para hacer pasteles, hojaldres, empanadas, etc. || 3. Pieza pequeña hecha con masa de harina y otros ingredientes, cocida al horno, que se recubre a veces con chocolate, mermelada, etc. || 4. Masa preparada con harina con la que se hacen los fideos, tallarines, macarrones, canelones, raviolis, etc. || 5. Conjunto de las distintas variedades de alimentos elaborados con **pasta**, comolos fideos, tallarines, macarrones, etc. *Me gusta la pasta que se toma en Italia.* || 6. Masa que resulta de macerar y machacar trapos, madera y otras materias para hacer cartones y papel. || 7. Encuadernación de los libros que se hace de cartones cubiertos con pieles bruñidas y por lo común jaspeadas. || 8. Carácter, modo de ser o disposición natural de una persona. *Antonio es debuena pasta.* || 9. Porción de oro, plata u otro metal fundido y sin labrar. || 10. coloq. **dinero** (|| moneda corriente). || 11. f. coloq. **dinero** (|| hacienda, fortuna). ||

¹⁰ Див.: Широков. В. А. Знач. праця.

12. Pint. empaste (|| mezcla perfecta de los colores). || **13. coloq. Cuba.** Actitud de quien no se inquieta ni se apresura aunque haya motivos para ello. || **14. El Salv.** Pastilla de droga. || **15. coloq. Perú. pasta** básica de cocaína. || **16. desus.** Hoja, lámina o plancha de metal.

Як видно зі словникової статті, слово *pasta* в іспанській мові має розвинену полісемію і, крім в'язкої тістоподібної маси (знач. 1), також означає «гроші» в розмовному стилі (знач. 10). Проте репліка чоловіка «Pues has de saber, doña Perfecta, que tú dilapidadas la pasta» не дозволяє з'ясувати, в якому з цих двох значень ужито слово *pasta*, і тому не дає можливості жінці однозначно зрозуміти, в чому її звинувачує чоловік: чи в надмірному витрачанні зубної *паст*и, чи в надмірному витрачанні *грошей*. Таким чином, ми можемо стверджувати, що комплекс $S(pasta)$ редукується до суми з двох семантичних станів: $s_1(pasta) = \text{«Masa hecha de una o diversas sustancias machacadas»}$ та $s_{10}(pasta) = \text{«coloq. dinero (|| moneda corriente)»}$. Формально це можна представити так:

$$S(pasta) = \beta_1 s_1(pasta) + \beta_{10} s_{10}. \quad (3)$$

У наведеній формулі індекси позначають порядковий номер семантичного стану, який відповідає номеру тлумачення у словниковій статті. Коефіцієнти β_i — вагові коефіцієнти, які, до речі, можуть бути різними для чоловіка та жінки, створюючи ефект «мовної гри». У цьому зв'язку варто зазначити, що мовну гру розуміють як жарт, тобто словесну форму комічного, або текст обмеженого обсягу (окремий фрагмент тексту) з комічним змістом¹¹.

На підставі проведеного аналізу можна зробити припущення, що будь-який чистий семантичний стан мовної одиниці в певному контексті теоретично може утворювати з іншими чистими семантичними станами певну комбінацію, яку надалі називатимемо суперпозицією семантичних станів. Це означає, що, виходячи з повноти викладу, ми припускаємо існування контекстів, у яких лексема може функціонувати в будь-якій комбінації з притаманних їй словникових значень. Ми не розглядаємо тут ступінь реальності такого припущення або умови, за яких воно здійснюється, оскільки це виходить за межі даного дослідження, ми лише виходимо з позицій логічної повноти.

Сформульоване припущення формалізується через визначення довільних зважених комбінацій чистих станів, які для лексеми, що має N словникових лексичних значень (кратність полісемії), набувають такого вигляду:

$$\{S^q(x)\} = \sum_{p=1}^q \alpha_{i_p}^q s_{i_p}(x), \quad q = 1, 2, \dots, N. \quad (4)$$

У формулі (4) символами $s_{i_p}(x)$ позначено чисті семантичні стани лексеми x , які відповідають значенням, поданим у словникових дефініціях; символи $\alpha_{i_p}^q$ позначають числа, що являють собою ваги, з якими чисті семантичні стани входять у суперпозицію; нарешті, символом $\{S^q(x)\}$ позначено набір можливих суперпозицій чистих семантичних станів, які задовольняють умову (3). При цьому для елементів формули (3) справедливі дві умови:

$$1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_p \leq N; p = 1, 2, \dots, q; q = 1, 2, \dots, N \quad (5)$$

та

$$\sum_{q=1}^N \sum_{p=1}^q \alpha_{i_p}^q = 1, \quad 0 < \alpha_{i_p}^q < 1. \quad (6)$$

Остання умова не є очевидною — вона лише демонструє певне втілення принципу семантичної повноти та замкненості: кожна лексема повинна

¹¹ Мокиєнко В. Зазнач. праця. — С. 100.

перебувати хоча б в одному семантичному стані, а сума вагових коефіцієнтів усіх можливих станів не повинна перевищувати значення 1, — останнє відкриває шлях до ймовірнісної інтерпретації формалізму семантичних станів або його витлумачення мовою теорії нечітких множин.

Формула (3) подає загальний вигляд суперпозицій семантичних станів, які складаються з одного, двох і так далі доданків аж до N . Таким чином, символ $\{S^q(x)\}$ у формулі (3) означає набір, який містить C_N^q станів, де символом C_N^q позначено кількість сполучень з N елементів до q , де q «пробігає» множину цілих чисел від 1 до N . Отже, набір $\{S^1(x)\}$ містить N станів (кількість сполучень з N елементів, обмежених одним семантичним станом:) і фактично зводиться до набору чистих станів:

$$\{S^1(x)\} = \alpha_{i_1}^1 s_{i_1}(x), i_1 = 1, 2, \dots, N. \quad (7)$$

Аналогічно набір $\{S^2(x)\}$ містить $\frac{N(N-1)}{2}$ елементів (кількість сполучень з N елементів до 2: C_N^2) і складається з двочленних суперпозицій:

$$\{S^2(x)\} = \alpha_{i_1}^2 s_{i_1}(x) + \alpha_{i_2}^2 s_{i_2}(x), \quad (8)$$

причому індекси i_1, i_2 підкоряються нерівності $1 \leq i_1 < i_2 \leq N$.

Набір $\{S^3(x)\}$ містить $\frac{N(N-1)(N-2)}{3!} + \frac{N(N-1)(N-2)}{6}$ елементів (кількість сполучень з N елементів до 3: C_N^3) і складається з тричленних суперпозицій:

$$\{S^3(x)\} = \alpha_{i_1}^3 s_{i_1}(x) + \alpha_{i_2}^3 s_{i_2}(x) + \alpha_{i_3}^3 s_{i_3}(x), \quad (9)$$

причому $1 \leq i_1 < i_2 < i_3 \leq N$.

Нарешті, набір $\{S^N(x)\}$ складається всього з одного елемента (кількість сполучень з N елементів до N : C_N^N), який містить суперпозицію всіх без винятку N чистих станів:

$$\{S^N(x)\} \equiv S(x) = \alpha_{i_1}^N s_{i_1}(x) + \alpha_{i_2}^N s_{i_2}(x) + \dots + \alpha_{i_N}^N s_{i_N}(x). \quad (10)$$

Очевидно, що будь-який стан-суперпозиція з набору $\{S^q(x)\}$ однозначно задається послідовністю, що складається з q чисел $\alpha_{i_p}^q$, де $p = 1, 2, \dots, q$; $1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_q \leq N$; $q = 1, 2, \dots, N$. Для зручності записуватимемо ці числа в матрицю-рядок з N клітинок (N — кратність полісемії лексеми x), у яких розташовані вагові коефіцієнти $\alpha_{i_p}^q$; причому якщо в певній клітинці стоїть 0, це означає, що відповідний чистий семантичний стан у суперпозиції відсутній. Побудовану в такий спосіб матрицю-рядок називатимемо сигнатурою суперпозиції. Наприклад, якщо задано сигнатуру:

α_1^5	0	α_3^5	0	0	0	0	α_8^5	0	0	α_{11}^5	0	0	0	0	α_{16}^5
--------------	---	--------------	---	---	---	---	--------------	---	---	-----------------	---	---	---	---	-----------------

то це означає, що відповідна суперпозиція належить до набору $\{S^5(x)\}$ для лексеми x із кратністю полісемії 16 і набуває такого вигляду:

$$\alpha_1^5 s_1(x) + \alpha_3^5 s_3(x) + \alpha_8^5 s_8(x) + \alpha_{11}^5 s_{11}(x) + \alpha_{17}^5 s_{17}(x).$$

Інша сигнатура з цього ж набору:

α_1^5	α_2^5	α_3^5	α_4^5	α_5^5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

в очевидний спосіб визначає суперпозицію:

$$\alpha_1^5 s_1(x) + \alpha_2^5 s_2(x) + \alpha_3^5 s_3(x) + \alpha_4^5 s_4(x) + \alpha_5^5 s_5(x).$$

Повна кількість суперпозицій (включаючи й чисті стани) у комплексах $\{S^q(x)\}$ $q = 1, 2, \dots, N$, побудованих для лексеми x , яка має N лексичних значень, очевидно, дорівнює $\sum_{m=1}^N C_N^m = 2^N - 1$. Викладена проста комбінаторика, на нашу думку, цілком переконливо демонструє семантичний потенціал, який є наслідком формалізму теорії семантичних станів. З іншого боку, зазначений потенціал дозволяє (хоча б і на суто теоретичному рівні) твердити про можливість охоплення дуже широкого кола семантичних ситуацій з невизначено складним спектром когнітивно-комунікативних намірів та лінгвопрагматичних настанов, які потребують спеціальних досліджень. Слід наголосити, що формалізм суперпозиції семантичних станів уможливорює далекоюсяжне узагальнення поняття звичайного лексичного значення.

Перейдемо до аналізу суперпозиції семантичних станів лексеми *pasta*. Наведемо змістове наповнення елементів формули (10) та побудуємо сигнатуру суперпозиції семантичних станів цієї одиниці для поданого контексту. Кратність полісемії лексеми становить 16. Так, наприклад, повна кількість двочленних суперпозицій N , утворюваних чистими семантичними станами, що входять до набору $\{S^2(pasta)\}$, становитиме $2^{16} - 1 = 65535$:

i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
α_i^q	α_1^{16}	0	0	0	0	0	0	0	0	α_{10}^{16}	0	0	0	0	0	0

Зазначимо, що в представленій матриці показано суперпозицію семантичних станів, зокрема двочленної, для лексеми *pasta*, яку виведено для розглянутого вище контексту. Хоча не виявлено інших контекстів, які засвідчують наявність двочленних суперпозицій серед решти семантичних станів (наприклад, $s_1 + s_5$, $s_7 + s_{16}$), можна припустити можливість їх існування, а також те, що лексема *pasta* може утворювати набори з трьох і N елементів за формулами (9) та (10) відповідно.

Особливістю іспанських мовних одиниць є залежність лексичних значень від граматичних. З огляду на це семантичний стан $s(X)$ включає граматичний компонент $g(X)$, що представляє граматичне значення, та лексичний $l(X)$, який репрезентує лексичне значення іспанського слова. Формально семантичний стан має такий вигляд:

$$s(X) = \alpha(X)g(X)l(X). \quad (11)$$

Отже, суперпозиція семантичних станів може виникати як за лексичним, так і граматичним компонентами. Приклад зі словом *pasta* демонструє суперпозицію за лексичним компонентом. Наступний фрагмент тексту представляє суперпозицію семантичних станів лексеми *ceder* за граматичним і лексичним компонентами: «De novios no cuesta imaginar un futuro de constantes cesiones. Más tarde *ceder*, sólo ceden los zapatos, y a fuerza de usarlos» (М. Ідальго) («До шлюбу наречені уявляють своє майбутнє життя цілком побудованим на взаємних поступках. Але згодом усвідомлюють, що поступливість, а точніше, піддатливість властива лише черевикам, та й то, якщо їх часто носити»).

У наведеному фрагменті тексту спостерігаємо мовну гру з дієсловом *ceder*, яке перебуває в суперпозиції трьох семантичних станів, тобто реалізує одночасно кілька граматичних та лексичних значень: $s_1 = \langle \text{tr. Dar, transferir o traspasar a alguien una cosa, acción o derecho} \rangle$; $s_6 = \langle \text{intr. Dicho de una cosa: Disminuir o cesar su resistencia. Los muelles del sofáhan cedido} \rangle$; $s_7 = \langle \text{intr. Dicho de algo sometido a una fuerza excesiva: Romperse o soltarse. Cedió la cuerda} \rangle$. Як бачимо,

суперпозиція виникає не лише на ґрунті лексичного, а й граматичного компонентів. Так, на початку речення «*Más tarde ceder...*» дієслово *ceder* означає дію, агентами якої є наречені: роблять поступки — добровільно передають, надають *щось* один одному. Таке лексичне значення дієслово має, коли воно функціонує як перехідне, про що свідчить ремарка «tr.». Далі автор робить метафоричне перенесення, за яким дія «поступатися» перетворюється у властивість, тобто «піддаватися тиску, силі; втрачати міцність, слабшати». А червик як носій властивості є образом безвільної людини (пор. рос. «тюфяк»), яка постійно робить ці поступки. Зазначимо, що реалізація лексичного значення властивості можлива тоді, коли дієслово функціонує як неперехідне дієслово (позначка «intr.»). Отже, формула (10) матиме такий вигляд:

$$\{S^N(x)\} = \alpha_1^N g_1(x) l_1(x) + \alpha_2^N g_2(x) l_2(x) + \dots + \alpha_N^N g_N(x) l_N(x). \quad (12)$$

Наведемо сигнатуру та змістове наповнення суперпозиції семантичного стану дієслова *ceder* для поданого контексту:

<i>i</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9
α_i^q	α_1^q	0	0	0	0	α_6^q	α_7^q	0	0

Ця суперпозиція є тричленною комбінацією і входить до набору $\{S^3(\textit{ceder})\}$. Можливі також комбінації не лише трьох, а й двох, чотирьох, п'яти та *N* елементів, включаючи чисті семантичні стани.

Показовим для іспанської лексичної системи є також потенційна здатність утворювати суперпозиції семантичних станів на рівні лексичної омонімії, наприклад: «*Aclaremos aquí, para los que siempre ven la vida por el lado desagradable, que el dedo *anular* no se llama así en relación al concepto de anulación, sino, justamente, y como todos conocemos porque es el dedo destinado al anillo*» (М. Ідальго) («Для тих, хто бачить життя з негативного боку, тут треба пояснити, що безіменний палець нічого спільного з безіменною могилою не має, його назвали так, тому що він призначений саме для іменної обручки»). У цьому фрагменті відбувається мовна гра з омонімічністю слова *anular*, яке може бути як прикметником, так і дієсловом; інакше кажучи, автор тексту вкладає в ту саму словоформу одночасно два значення — прикметника («безіменний») та дієслова («скасовувати щось; позбавляти права, можливості тощо»). Проаналізуємо семантичні стани слова *anular*, представлені в DLE:

anular¹. (Del lat. *anulāris*). adj. 1. Perteneciente o relativo al anillo. || 2. De forma de anillo. • m. 3. **dedo anular.** > **dedo** ~, **protuberancia** ~.

anular². (De *nulo*). tr. 1. Dejar sin efecto una norma, un acto o un contrato. U. t. c. prnl. || 2. Suspende algo previamente anunciado o proyectado. U. t. c. prnl. || 3. Incapacitar, desautorizar a alguien. U. t. c. prnl. ○ prnl. 4. Retraerse, humillarse o postergarse.

Суперпозиція в цьому випадку формується із семантичних станів слів, які збігаються за формою, але мають різне граматичне значення: *anular¹* — прикметник спільного роду, а *anular²* — перехідне дієслово першої дієвідміни. Позначимо через $X^{[i]}$ слово, що має омонімічні форми, де $[i]$ — відповідний індекс омонімії (в наведеному вище прикладі він отримує значення 1 і 2). Позначимо повний семантичний стан лексеми $X^{[i]} = \textit{anular}$ (де при $[i] = [1]$ *anular¹* — прикметник спільного роду, а при $[i] = [2]$ *anular²* — перехідне дієслово першої дієвідміни) символом:

$$S(X^{[i]}) \equiv S^{[i]}(X). \quad (13)$$

Розгорнута формула семантичного стану омонімічного слова X , що відображає суперпозицію його часткових семантичних станів, факторизованих на граматичний і лексичний складники, набуває такого вигляду:

$$S^{[i]}(X) = \alpha_{[i]}^p G_p^{[i]}(X) l_p^{[i]}(X), \quad (14)$$

де p — індекс значення, що відповідає омоніму X з номером i . $G_p^{[i]}(X)$ — комплекс граматичних значень омоніма:

$$G_p^{[i]}(X) = \sum_q \gamma_{[i]}^q g_{pq}^{[i]} f(g_{pq}, l_p, X). \quad (15)$$

Підставивши формулу (15) до рівняння (14), отримуємо повний вигляд суперпозиції семантичного стану омонімічної лексики:

$$S^{[i]}(X) = \sum_p \sum_q \alpha_{[i]}^p \gamma_{[i]}^q g_{pq}^{[i]}(X) f(g_{pq}, l_p, X) l_p^{[i]}(X). \quad (16)$$

Суперпозиція семантичних станів деяких лексичних омонімів формує повний семантичний стан омонімічного комплексу за формулою:

$$S(X) = \sum_{[i]} \beta^{[i]} S^{[i]}(X). \quad (17)$$

Наведені приклади наочно демонструють, що будь-яка іспанська мовна одиниця може утворювати суперпозицію семантичних станів будь-якої комбінації. Причому це може відбуватися як на одному, так і на кількох мовних рівнях, залежно від авторського задуму. Тому під час побудови лексикографічної бази даних як складника ВЛІЛ DLE вважаємо за необхідне включити параметри, наведені у формулах (13) – (17), оскільки за ними має відбуватися індексація семантичних станів і їх пошук та репрезентація у відповідному форматі.

На нашу думку, одним із завдань у перспективі має стати формування корпусу іспанських текстів (контекстів), що демонструють мовну гру як вияв суперпозиції семантичних станів мовних одиниць. Такий корпус необхідний при вивченні особливостей семантики іспанських мовних одиниць, зокрема можливих комбінацій (суперпозицій) семантичних станів з подальшою їх фіксацією в розроблюваній ВЛІЛ DLE, а також дослідження іспанської мовної картини світу.

YE. V. KUPRIANOV, V. A. SHYROKOV

LEXICAL AMBIGUITY OF THE SPANISH LEXICAL UNITS AS AN OBJECT OF THE THEORY OF SEMANTIC STATES

The present article is devoted to the formal modelling of lexical variability of Spanish lexical units. The mechanisms of lexical variability formation are considered and described by using the theory of semantic states developed at Ukrainian lingua-information fund, NAS of Ukraine. The components of semantic states causing the semantic variety have been defined and respective formal models, derived.

Keywords: semantic state, lexical variety, pure semantic state, superposition of semantic states, explanatory dictionary.

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ТИПИ МОРФОНОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті визначено відмінність між поняттями «морфологічна модель» і «словотвірний тип»; доведено, що слова одного словотвірного типу можуть бути побудовані за різними морфологічними моделями. Запропоновано розрізняти морфологічні моделі формотвірного й дериваційного типу, а також подано класифікацію моделей дериваційного типу. Виявлено, що найпродуктивнішими є альтернаційні та акцентуаційні морфологічні моделі дериваційного типу.

Ключові слова: морфологічна модель, словотвірний тип, словотворчий формант, альтернація, інтерференція, акцентуація, рухомість наголосу.

У лінгвістичній літературі часто використовують недиференційовано терміни «словотвірний тип» і «морфологічна модель». Термін «словотвірна модель» використовують для позначення морфологічних різновидів того самого словотвірного типу (СТ). Слова того самого СТ можуть утворюватися з різними морфологічними особливостями, тобто за різними морфологічними моделями, наприклад: *миколаївський*, *ялтинський* (інтерфіксація), *запорізький* (чергування приголосних та аплікація). В одному словотвірному типові можуть поєднуватися слова, побудовані за різними моделями.

При утворенні похідного слова часто відбувається взаємоприспосовування поєднаних морфем. За законами української мови на межі морфем можливі не всі фонемні сполучення. Таким чином, термін «морфологічна модель» доцільно вживати для позначення морфологічних різновидів усередині того самого СТ, оскільки творення слів того самого СТ можуть супроводжувати різні морфологічні особливості, а саме: альтернація, інтерфіксація, інтерференція, усичення, зміна акцентуації. Крім того, творення слів може й не супроводжуватися морфологічними процесами; більше того, один СТ може об'єднувати слова, утворені за різними моделями: одним СТ таке об'єднання властиве, іншим — ні.

У науковій літературі морфологічна модель визначається так: «Морфологічна модель — це схема побудови слів однотипної структури, у яких у тій самій позиції відбувається певне морфологічне явище. Напр.: *вухо* > *вуш-ний*, *вік* → *віч-ний*, *страх* → *страш-ний*»¹. Морфологічна модель може бути властива як одному, так і різним СТ.

Морфологічні моделі характеризуються певними закономірностями, тобто підпорядковуються морфологічним правилам. «Морфологічне прави-

¹ Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах : Словник-довідник. — Тернопіль, 2007. — С. 95.

ло — це виведена із зіставлення ряду однотипних одиниць закономірність, якою регулюється поява певного морфологічного явища в певній морфологічній позиції. Напр.: вокальні чергування в коренях слів у певній морфологічній позиції (*нести* — *ніс* — *носити*)»². Так, чергування *е/і* відбувається при творенні форми минулого часу в новозакритому складі, зумовлене занепадом редукованих; чергування *е/о*, яке відбувається в дієслівних коренях, що позначають різнотривалі дії (процеси), зумовлене давнім якісним чергуванням голосних **ѣ/*ѡ*, що мало граматичне значення. Проте такі морфологічні правила поширюються не лише на формотворення, а й на деривацію.

Проблема морфологічної дериваційної моделі є малодослідженою в українському мовознавстві. Вона потребує належної уваги з боку лінгвістів, зокрема класифікації типів морфологічних моделей у сучасній українській мові. Усе це й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета цієї студії полягає у визначенні особливостей морфологічних моделей, наявних у сучасній українській дериваційній системі, спробі їхньої класифікації та систематизації.

Залежно від процесу, де відбуваються альтернації фонем, морфологічні моделі можна поділити на дериваційні та формотвірні.

Морфологічні моделі формотвірного типу — це такі схеми реалізації лексем певного граматичного класу у вигляді словоформ у межах словозмінної парадигми, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються альтернації, що виступають разом із флексією засобом вираження граматичного значення в цілому або його елементів.

Прикладом морфологічної моделі формотвірного типу можуть бути словоформи дав. — місц. одн. жін. р., основи яких у початковій формі наз. одн. закінчуються на /г/, /к/, /х/, напр.: *дорог-а* — *дороз-і*, (*на*) *дороз-і*; *естетик-а* — *естетиц-і*, (*в*) *естетиц-і*; *свекрух-а* — *свекрус-і*, (*на*) *свекрус-і* (у підсумку маємо морфонеми /з:з'/, /к:ц'/, /х:с'/), а також словоформи род. мн. жін. р. з історичними /о/ та /е/ в корені, у яких унаслідок занепаду редукованих у слабкій позиції матеріально виражена флексія перетворилася на нульову і склад словоформи став закритим, а /о/ перейшла в /і/, напр.: *гор-а* — *гір-Ø*, *берез-а* — *беріз-Ø* (у підсумку маємо морфонеми /о:і/, /е:і/). Морфологічні моделі формотвірного типу властиві словам (як похідним, так і непохідним) усіх повнозначних частин мови, в основах яких відбуваються історичні альтернації голосних і приголосних фонем, крім прислівників, оскільки останні не мають морфологічних категорій і форм словозміни. Натомість похідні прислівники можуть утворювати морфологічні моделі дериваційного типу.

Морфологічні моделі дериваційного типу — це такі схеми реалізації процесу творення похідних слів у межах словотвірних пар, у яких відповідно до морфологічних правил у певних, строго визначених позиціях відбуваються морфологічні процеси, що утворюють разом зі словотворчим афіксом словотворчий формант.

В українській мові морфологічних моделей дериваційного типу значно більше, ніж формотвірних, оскільки останні передбачають лише наявність альтернацій при творенні граматичних форм слова, і рідше — усічення основи. Усі морфологічні моделі дериваційного типу можна поділити на декілька різновидів: 1) альтернаційні, 2) інтерфіксальні, 3) інтерференційні (дифузні, аплікаційні), 4) усічені, 5) акцентно-дериваційні та 6) комбіновані.

² Там же.

У сучасній українській мові морфологічні моделі дериваційного типу достатньо різноманітні; найпоширенішими та найпродуктивнішими є моделі, у яких спостерігаються альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації, напр.: /i:о/ (стіл → стол-ува́-ти-ся), /о:и/ (крів → крива́вий), /i:е:о/ (вечір → вечера́, вечори́ти), /г:ж/ (кріг-а → крижа́ний), /с:ш/ (носи́-ти → но́ши-Ø-а) та ін.

Умовно таку морфологічну модель можна представити у вигляді формули:

$$ТО\ a_1 + СА \rightarrow ПО\ a_2 / a_1: a_2 /,$$

де ТО — твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА — словотворчий афікс, ПО — похідна основа, яка містить аломорф 2 (a_2), $/a_1: a_2/$ — морфонема.

Зазначимо, що в цій формулі й ТО, і СА — не будь-які, а фонологічно зумовлені, що передбачають унаслідок їхньої взаємодії альтернацію голосних або приголосних фонем.

У сучасній українській мові можна виділити морфологічні моделі елементарного типу, в яких наявне одне морфологічне явище, що супроводжує акт словотворення, і морфологічні моделі комбінованого типу, в яких поєднуються два (рідше — три) морфологічні явища.

До першого різновиду морфологічних моделей належать, наприклад, відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на задньоязиковий, утворені за допомогою словотворчого форманта -н- з нерухомим (у процесі словотворення! — С. П.) наголосом на корені: *дорбг-а* → *дорбж-н-ий*, *вік* → *віч-н-ий* та ін. (на виході маємо морфонеми $/г:ж/$, $/к:ч/$).

До другого різновиду можна віднести відсубстантивні прикметники, твірна основа яких закінчується на г, ж, з/х, ш, с/к, ч, ц, утворені за допомогою форманта -ськ-: тут альтернації приголосних фонем поєднуються з усиченням твірної основи (у похідному слові — усичений корінь), а також можуть комбінуватися зі зміною акцентуації похідного слова, напр.: *ту́рок* → *туре́-цьк-ий*, *товари́ш* → *товари́-ськ-ий*, але: *Пра́г-а* → *пра́-зьк-ий* тощо (на виході маємо морфонеми $/к:ч'/$, $/ш:с'/$, $/г:з'/$).

1. Альтернаційні морфологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується чергуванням голосних / приголосних фонем на морфемному шві або всередині морфеми. Ці чергування можуть мати як історичний, так і фонетичний, живий, характер. Словотворчим формантом у такому разі виступають не лише афікс з дериваційним значенням, а й відповідна морфонема, напр.: *дру́г-Ø* → *дру́ж-н-ий*, *дорбг-а* → *дорбж-н-ий*, *ува́г-а* → *ува́ж-н-ий*.

Схематичне позначення цієї морфологічної моделі таке:

$$ТО\ a_1 + СА \rightarrow ПО\ a_2 / a_1: a_2 /,$$

де ТО — твірна основа, яка містить аломорф 1 (a_1), СА — словотворчий афікс, ПО — похідна основа, що містить аломорф 2 (a_2), $/a_1: a_2/$ — морфонема.

Серед морфологічних альтернаційних моделей можна виділити продуктивні й непродуктивні. Це залежить від продуктивності чергування, яке утворює відповідну морфонеми. Такою є більшість історичних чергувань, як-от: $/i:/o, e/ \rightarrow /i: o/, /i: e/$, де маркованим членом є голосні фонemi $/o/$, $/e/$; результати першої палаталізації, де маркованими членами відповідних морфонеми є задньоязикові приголосні; більшість альтернацій, що є наслідками праслов'янських сполучень приголосних з постконсонантним *j, у яких маркованими чле-

нами виступають свистячі, губні, задньоязикові та проривні приголосні. Як зазначає О. А. Земська, «не всі представники морфонеми рівноправні. Про це свідчить та обставина, що не всі члени альтернативного ряду можуть посідати будь-які граматичні позиції»³. На нашу думку, головним членом морфонеми, що є результатом історичних альтернатив у системі вокалізму або консонантизму, буде той, який є етимологічним (історичним). Наприклад, у морфонемах /i:о/, /i:е/ маркованими (головними) членами є фонemi /о/, /е/, оскільки виникнення /і/ стало результатом фонетичних трансформацій. Як слушно зауважує М. В. Панов, «про нерівноправність морфонеми свідчить ще та обставина, що виявляється в умовах послаблення мовної норми, — заміна утворень з чергуваннями, що вимагаються нормами, іншими утвореннями»⁴. Таким чином, спрямованість чергування в сучасній українській мові визначається маркованим членом морфонеми, відповідно в морфонологічних моделях альтернативного типу твірне слово міститиме головний елемент морфонеми, а похідне — вторинний, що виник унаслідок давніх фонетичних процесів. Усе це стосується лише тих альтернативних типів морфонологічних моделей, в основі яких лежать саме історичні чергування фонем.

2. Інтерфіксальні морфонологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується появою в похідному слові асемантичного елемента у функції звукової прокладки між твірною основою і дериваційним афіксом, напр.: *шосé* → *шосé-й-н-ий*, *релé* → *релé-й-н-ий*, *купé* → *купé-й-н-ий*.

Умовно цю морфонологічну модель можна позначити так:

$$TO + CA \rightarrow PO: TO+I+CA,$$

де TO — твірна основа, CA — словотворчий афікс, PO — похідна основа, що складається з твірної основи (TO) та словотворчого афікса (CA), які поєднують інтерфікс (I).

На думку О. А. Земської (яка, до речі, ввела до наукового обігу термін «інтерфікс»), інтерфіксація — це не спосіб словотворення, а один з морфонологічних засобів, використовуваних для поєднання морфів у слові, яка за своєю функцією аналогічна чергуванню⁵. Інтерфікси — це асемантичні елементи, які полегшують умови сполучуваності словотворчих афіксів з твірними основами та сприяють розширенню словотвірної бази, залучаючи до процесу словотворення лексеми, основи яких мають на виході сполучення фонем, що утруднюють приєднання суфіксів або дуже обмежують їхні сполучувальні можливості⁶. У зв'язку з тим, що інтерфікси позбавлені значення, їх не можна отожднювати з іншими афіксами (чи то суфіксами, чи то префіксами), тому що це призведе до нівелювання морфеми як елемента слова, що характеризується елементарним, далі неподільним значенням, що повністю реалізується лише в його складі. Наприклад, в українській мові визначають як вторинний (похідний, складний) суфікс віддієслівних прикметників *-альн-*: *зварюва-ти* → *зварюв-альн-ий*, *уточнюва-ти* → *уточнюв-альн-ий* і т. ін. При дотриманні правил словотвірного

³ Земская Е. А. Словообразование // Современный русский язык / Под. ред. В. А. Белошапковой. — М., 1981. — С. 169.

⁴ Панов М. В. О грамматической форме / Учен. зап. МГПИ им. В. П. Потёмкина. — М., 1959. — Т. 73. Вып. 6. — С. 18–19.

⁵ Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973. — С. 113–137.

⁶ Тихонов А. Н. Современный русский язык : Морфемика. Словообразование. Морфология. — М., 2002. — С. 39.

аналізу тут же знаходимо низку невідповідностей: по-перше, твірною основою для похідних є *зварюва-* та *уточнюва-*, що містять суфікс основи інфінітива *-ува-*, який має бути відтворений у похідному слові; по-друге, прикметники цього словотвірного типу утворюються за допомогою суфікса *-н-*; по-третє, саме цей суфікс передає словотвірне значення похідного слова. Таким чином, похідні віддієслівні прикметники утворені за допомогою суфікса *-н-*, дериваційний процес супроводжується інтерфіксацією (*-л'*-, що з'являється на межі суфікса твірної основи з кінцевим голосним і суфікса похідного слова, що починається приголосним). Ми поділяємо погляд О. А. Земської, яка вважає, що «розглядати інтерфікс як частину суфікса — значить не цілком адекватно відображати його роль у складі слова. Порівнюючи численні т. зв. “похідні суфікси”, легко помітити, що багато з них містять спільну повторювану частину... Таким чином, виділення похідних суфіксів, тотожних за значенням простим, є не тільки суперечливим, а й недоцільним. За такого опису різко зростає кількість суфіксів (або їхніх варіантів), що дуже ускладнює опис словотворення»⁷.

У сучасній українській мові основними функціями інтерфіксів є сполучення основи і суфікса та сполучення двох основ складного слова.

Інтерфікси на межі основи й суфікса використовуються та утворюють відповідні морфологічні моделі:

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, який починається з голосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонemi (переважно в словах іншомовного походження) *-т-*, *-н-*, *-л-*, напр.: *арго* → *арго-т-изм*, *Чилі* → *чилі-н-ізм*, *суди-ти* → *суди-л-ище*;

– після основи, що закінчується на голосну фонему, перед суфіксом, який починається з приголосної, зазвичай уживається інтерфікс, що складається з однієї приголосної фонemi *-й-*, *-ш-*: *реле* → *реле-й-ний* → *реле-й-ник*, *Сомалі* → *сомалі-й-ський* → *сомалі-й-ець*, *кіно* → *кіно-ш-ник*, *КДБ* → *кадебе-ш-ник*;

– після основи, що закінчується на дві або три приголосні фонemi, перед суфіксом, який починається на приголосну, вживаються двофонемні інтерфікси *-ин-*, *-ан-*, *-ів-/ов-*, у яких початковою є голосна фонема: *Караганда* → *караганд-ин-ський*, *Америка* → *америк-ан-ський*, *Златоуст* → *златоуст-ів-ський*, *Орел* → *орл-ов-ський*.

Інтерфіксальні морфологічні моделі відрізняються від альтернативних тим, що останні є явищем регулярним і передбачуваним, яке виявляється в чітко визначених позиціях та в морфемах певної будови. Так, ми завжди можемо передбачити, що, якщо основа твірного іменника закінчується на задньоязиковий приголосний, похідний іменник зі зменшено-пестливим значенням (тобто з суфіксом *-к-*) матиме альтернативу */к/:/ч/*, */х/:/ш/*, */г/:/ж/*: *рук-а* → *руч-к-а*, *мух-а* → *муш-к-а*, *ног-а* → *ніж-к-а*. Натомість інтерфіксація не завжди визначається морфологічними позиціями: це типове, але не завжди регулярне явище. Наприклад, творення прикметників від іменникових основ за допомогою суфікса *-ськ-* може як супроводжуватися інтерфіксацією, так і відбуватися без неї: *Ялт-а* → *ялт-ин-ський*, *Чит-а* → *чит-ин-ський*, але: *Сміл-а* → *сміль-ськ-ий*, *Тул-а* → *туль-ськ-ий* (а не ‘смілинський’, ‘тулинський’). Крім того, інтерфіксація відбувається за аналогією та допускає часто, але не завжди вибір з кількох інтерфіксів, тоді як за альтернативі це неможливо.

3. Інтерференційні (дифузні, аплікаційні) морфологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний

⁷ Земская Е. А. Словообразование. — С. 181.

процес супроводжується накладанням початкових(-ої) фонем(-и) словотворчого афікса у складі похідного слова на тотожну(-и) кінцеву(-и) фонему(-и) твірної основи. У таких моделях відбувається пристосування твірних основ і словотворчих засобів, а словотворчий формант ускладнюється аплікаційним засобом, напр.: *Дон-é-цьк-Ø* + *-цьк(ий)* → *дон-é-цьк-цьк-ий* → *дон-é-цьк-ий*, *Арх-áнгель-ськ-Ø* + *-ськ(ий)* → *арх-áнгель-ськ-ськ-ий* → *арх-áнгель-ськ-ий*, *Луг-áн-ськ-Ø* + *-ськ(ий)* → *луг-áн-ськ-ськ-ий* → *луг-áн-ськ-ий*.

Ця модель має таку формулу:

$$TO\ b_1 + b_1\ CA \rightarrow PO: TO + 2b_1\ (CA) \rightarrow PO: TO_i + CA\ (b_1),$$

де *ТО* — твірна основа, що містить морфему або фонему (фонемне сполучення) (*b₁*), *СА* — словотворчий афікс, тотожний фіналі твірної основи (*b₁*), *ПО* — похідна основа, яка містить твірну основу (*ТО*) та два тотожних елементи (*2b₁*), один з яких зазнає інтерференції (*ТО_i*), перетворюючись на словотворчий афікс.

Інтерференція морфем відбувається при творенні всіх повнозначних частин мови — іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + *-няк* → *вишн(н)няк* → *виш-няк* (пор.: *лоз-а* + *-няк* → *лоз-няк*); *Донецьк* + *-цьк* → *доне(цьк)цький* → *донецький* (пор.: *козак* + *-цьк* > *козацьк-ий*); *грузн-ий* + *-ну* → *грузн(н)нути* → *грузнути* (пор.: *сух-ий* + *-ну* → *сохнути*) тощо. Проте найпродуктивнішими інтерференційними моделями в сучасній українській мові є ті, що характеризують творення похідних прикметників від географічних назв за допомогою суфікса *-ськ-* та його аломорфів.

За О. А. Земською, інтерференція морфем — це особливий різновид гаплогії (тобто зникнення одного з двох однакових складів, які розташовані поряд у слові). Словотвірну гаплогологію мовознавці розглядають як один з видів пристосування морфів на межі морфем. Доцільність введення спеціального терміна для називання цього явища зумовлена тим, що гаплогологію прийнято розглядати як явище фонетичне. Накладання морфів — явище морфонологічне, що реалізується за певних морфонологічних умов — на морфемному шві. Крім цього, накладання морфів може стосуватися не лише складів⁸.

4. Усічені морфонологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількісним зменшенням фонемного складу твірної основи в похідному слові. Найчастіше усічені морфонологічні моделі трапляються при афіксації, рідше — при складанні, напр.: *весел-й-ти* → *весел-(и)-ўн-Ø* → *весел-ўн-Ø*, *стриб-а-ти* → *стриб-(а)-ўн-Ø* → *стриб-ўн-Ø*, *чакл-ува-ти* → *чакл-(ува)-ўн-Ø* → *чакл-ўн-Ø*.

Схематично це можна позначити так:

$$TO_{\Pi} + CA \rightarrow PO: TO_y + CA,$$

де *ТО_Π* — повна (неусічена) твірна основа, *СА* — словотворчий афікс, *ПО* — похідна основа, яка містить усічену твірну основу (*ТО_y*) і словотворчий афікс.

При творенні слів на межі твірної основи і словотворчого форманта виникають фонемні сполучення, які не властиві українській мові або тому чи іншому словотвірному типові й не відповідають нормам дистрибуції фонем на морфемних швах. Це спричиняє те, що кінець твірної основи усикається, тобто зникає одна якась фонема (голосна чи приголосна) або різноманітні фонемні сполучення.

Усічення, або елізія, відбувається у процесі словотворчого акту, внаслідок якого твірна основа не повністю репрезентується в похідному слові, а постає в

⁸ Земская Е. А. Словообразование. — С. 183–184.

скороченому вигляді, тобто складається з меншої кількості фонем, і, як правило, найчастіше відбувається при афіксації, напр.: *зем(л)-я* → *під-зем-н-ий* (замість *підзем(ль)ний*), *актуаль(н)-ий* → *актуал'-ізува-ти* (замість *актуал(ьн)ізувати*), *піан(іно)* → *піаніст* (замість *піан(іно)іст*). Усічення спостерігається також у процесі творення складних слів, і йому, як правило, підлягає перша твірна основа, напр.: *англ(ійськ)-ий* + *українськ-ий* → *англо-український* (замість *англ(ійськ)о-український*).

Усічення формує морфологічні моделі, що спостерігаються при творенні похідних слів: а) від субстантивних основ усікається кінцевий голосний основ невідмінюваних іменників (*кенгур(у)* + *-ен-* → *кенгур-ен-я*, *резюм(е)* + *-ува-* → *резюмувати*), усікається кінцевий суфікс або субморф відмінюваного слова (*кач(к)-а* + *-ен-* → *кач-ен-я*, *вульгар(н)-ий* + *-изм-* → *вульгар-изм*); б) від ад'єктивних основ усікається, як правило, кінцевий суфікс (*солод(к)-ий* + *-оц-* → *солод-оц-і*, *зарубіж(на література)* + *-к-* → *зарубіж-к-а*); в) від дієслів усікається суфікс (тематичний голосний) дієслівної основи (*чакл(ува)-ти* + *-ун-* → *чакл-ун*, *стриб(а)-ти* + *-ун-* → *стриб-ун* та ін.).

5. Акцентно-дериваційні морфологічні моделі — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується зміною акцентуації похідного слова порівняно з твірним. Таким чином, словотворчий формант у моделях цього типу становить словотворчий афікс і наголос, але при цьому враховується не лише твірна й похідна основи, а в цілому твірне й похідне слова з флексіями. Акцентно-дериваційні моделі властиві всім похідним повнозначним словам.

Субстантивну акцентно-дериваційну модель *газét-а* → *газет-яр-Ø*, *пíсн-я* → *пісн-яр-Ø*, *шкóл-а* → *школ-яр-Ø* схематично передаємо як

$$\acute{R}F + S \rightarrow R\acute{S}F,$$

де $\acute{R}F$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та флексії (F), S — словотворчий суфікс, у $R\acute{S}F$ $\acute{S}$ означає наголошений суфікс похідного слова.

Модель такого типу з коренево-суфіксальною акцентуацією є продуктивною в сучасній українській мові.

Субстантивно-ад'єктивна акцентно-дериваційна модель *тíнь-Ø* → *тінь-ов-ій*, *ну́ль-Ø* → *нуль-ов-ій*, *ді́й-а* > *дій-ов-ій* має формулу

$$\acute{R}F_{\emptyset} + S > R\acute{S}F,$$

де $\acute{R}F_{\emptyset}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та нульової флексії ($F_{\emptyset}$), S — словотворчий суфікс, $R\acute{S}F$ — морфемна структура похідного слова, у якій $\acute{F}$ — наголошена флексія похідного слова.

Модель такого типу з коренево-флексійною акцентуацією є досить продуктивною в сучасній українській мові.

Нумеральну акцентно-дериваційну модель *п'я́ть-Ø(на десять)* → *п'ят-на́-дцять-Ø*, *ші́сть-Ø(на десять)* → *шіст-на́-дцять-Ø*, *сі́м-Ø(на десять)* → *сім-на́-дцять-Ø* позначаємо формулою

$$\acute{R}F_{\emptyset} + I + Sd \rightarrow R\acute{I}SdF,$$

де $\acute{R}F_{\emptyset}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\acute{R}$) та нульової флексії ($F_{\emptyset}$), I — інтерфікс, Sd — суфіксоїд, що разом з інтерфіксом утворюють словотворчий засіб, сформований унаслідок лексико-

синтаксичного зрощення, $\dot{R}\dot{I}SdF$ — морфемна структура похідного слова, у якій $\dot{I}$ — наголошений інтерфікс похідного слова.

Модель цього типу з коренево-інтерфіксальною акцентуацією є непродуктивною в сучасній українській мові, оскільки числівники на позначення другого десятку утворилися раніше, на попередньому етапі розвитку мови, а в мові сучасній нові слова вже не утворюються.

Пронімінальна акцентно-дериваційна модель *як-ий* → *як-ий-небудь*, *ч-ий* → *ч-ий-небудь*, *котр-ий* → *котр-ий-небудь* має формулу

$$R\dot{F} + Pf \rightarrow RFP\dot{f},$$

де $R\dot{F}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії ($\dot{F}$), Pf — словотворчий постфікс, $RFP\dot{f}$ — морфемна структура похідного слова, у якій $P\dot{f}$ — наголошений постфікс похідного слова.

Модель такого типу з флексійно-постфіксальною акцентуацією малопродуктивна в сучасній українській мові, оскільки клас займенникових слів є замкненим, майже не поповнюваним (за винятком випадків проніміналізації).

Ад'єктивно-вербативна акцентно-дериваційна модель *чорн-ий* → *чорн-ї-ти*, *біл-ий* → *біл-ї-ти*, *жовт-ий* → *жовт-ї-ти*:

$$\dot{R}F + S \rightarrow R\dot{S}S,$$

де $\dot{R}F$ — морфемна структура твірного слова, що складається з наголошеного кореня ($\dot{R}$) та флексії (F), S — словотворчий суфікс, $R\dot{S}S$ — морфемна структура похідного слова, у якій $\dot{S}$ — наголошений суфікс основи похідного дієслова, а S — суфікс інфінітива.

Модель цього типу з коренево-суфіксальною акцентуацією є продуктивною в сучасній українській мові.

Ад'єктивно-адвербіальна акцентно-дериваційна модель *нов-ий* → *за-нов-о*, *молод-ий* → *за-молод-у*, *світл-ий* → *за-світл-а*:

$$R\dot{F} + PS \rightarrow \dot{P}RS,$$

де $R\dot{F}$ — морфемна структура твірного слова, що складається з кореня (R) та наголошеної флексії ($\dot{F}$), PS — конфікс, що складається з префікса (P) і суфікса (S), а $\dot{P}RS$ — морфемна структура похідного слова, у якій $\dot{P}$ — наголошений префікс.

Модель цього типу з флексійно-префіксальною акцентуацією малопродуктивна в сучасній українській мові.

6. Комбіновані морфологічні моделі, або морфонологічні моделі мішаного типу, — це схеми побудови слів однотипної словотвірної структури, коли дериваційний процес супроводжується кількома з п'ятих зазначених вище процесів. Під час словотворення найчастіше переважають комбіновані словотвірні моделі. У процесі деривації спостерігається комбінація 1) альтернативної та акцентно-дериваційної, 2) альтернативної та усіченої, 3) усіченої та акцентно-дериваційної моделей, напр.: 1) *віск-Ø* → *воц-ан-ий*, *пісбк-Ø* (*писк-у*) → *піц-ан-ий*, *дошк-а* → *доц-ан-ий*; 2) *птáх-Ø* → *птá-ств-о*, *боягу́з-Ø* → *боягу́-зтв-о*, *ткáч-Ø* → *ткá-цтв-о*; 3) *лібрéто* → *лібрет-(о)-íst-Ø* → *лібрет-íst-Ø*, *самбо* → *самб-(о)-íst-Ø* → *самб-íst-Ø*, *каратé* → *карат-(е)-íst-Ø* → *карат-íst-Ø*; *конкрéт-н-ий* → *конкрет-(н)-изувá-ти* → *конкрет-изувá-ти*, *привáт-н-ий* → *приват-(н)-изувá-ти* → *приват-изувá-ти*, *актуáль-н-ий* → *актуал-(н)-изувá-ти* → *актуал-изувá-ти*. Формули цих моделей складаються з відповідних умовних позначень, згаданих вище.

Здійснене нами дослідження дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Тип морфологічної моделі безпосередньо залежить від морфологічних процесів, що супроводжують акт деривації.

2. Залежно від процесу — формотворення (словозміни) чи словотворення — морфологічні моделі поділяються на формотвірні (словозмінні) й дериваційні (словотвірні).

3. У сучасній українській мові можна виділити шість морфологічних моделей (альтернаційні, інтерфіксальні, інтерференційні, усічені, акцентно-дериваційні, мішаного типу), п'ять з яких є моделями елементарного типу, а одна — комбінованого, при цьому слід зазначити, що дериваційні процеси можуть не супроводжуватися морфологічними видозмінами. У такому разі при морфемній деривації словотворчий формант дорівнює дериваційному афіксу.

4. Усі морфологічні моделі поділяються на продуктивні й непродуктивні, що визначається специфікою відповідного засобу, який бере участь у словотворчому акті. Найпродуктивнішими є морфологічні моделі комбінованого типу, а серед елементарних продуктивністю відзначаються акцентно-дериваційні, що, у свою чергу, зумовлено специфікою українського наголосу, а саме його нефіксованістю й рухомістю (тобто переміщенням у межах морфемної структури твірних та похідних слів).

Таким чином, морфологічна модель — це узагальнений зразок словотвірної структури слова, який передбачає, що акт словотворення супроводжується одним або кількома морфологічними явищами, найпоширенішими з яких є історичні альтернації голосних і приголосних фонем, а також зміна акцентуації слова.

У перспективі визначені типи морфологічних моделей потребують детальнішого опису, зокрема мають бути з'ясовані особливості морфологічних моделей, в основі яких лежать фонетичні чергування; більше уваги слід приділити специфіці акцентно-дериваційних моделей, тому що наголос відіграє дуже важливу роль у процесі словотворення. Це, у свою чергу, дозволить уточнити особливості акцентних норм (для похідних слів) у сучасній українській мові.

(Миколаїв)

S. S. PONOMARENKO

CLASSIFICATION TYPES OF MORPHONOLOGY MODELS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Recently, there has been an increase of interest in the studies focusing on the morphonologic derivational model. However, little is yet known about this model in the Ukrainian linguistics. It deserves more investigations devoted to the classification of the morphonologic model's types in the modern Ukrainian language. For this reason this paper presents a breakthrough study of the types of morphonologic derivational model. The purpose of this paper is to give peculiarities of the morphonologic model and to classify its types in the Ukrainian linguistics. According to the process where the alternations of the phoneme take place morphonologic models are divided into derivational and form-building. The present study analyzes six of such models, five of them are elementary and the last one is mixed. Moreover derivational process can be without morphonologic modifications. In this case, the derivational formant is equal to the derivational affix. This paper also focused on the productive and non-productive morphonologic models that are defined by the specific character of the corresponding means. The most productive are mixed morphonologic models. We advocate further research on the detail description for the types of the morphonologic models especially some of them which based on phonetic alternations. The accent and its role in the derivational process should be investigated too. It'll help to specify the accent rules for derivative words in the modern Ukrainian language.

Keywords: morphonologic model, derivational type, derivational formant, alternation, interference, accentuation, the mobility of accent.

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЗМІННОСТІ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні засади вивчення історичної змінності мовної норми на матеріалі періодичних видань ХХ століття. Диференційовано поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, загальнолітературної і стильової норм. Особливу увагу звернено на динамічні процеси літературної норми в контексті екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, літературна норма, стильова норма.

Еволюція літературної мови тісно пов'язана з розвитком публіцистичного стилю. Становлення і нормалізація літературного стандарту навіть в умовах бездержавності на початку ХХ ст. супроводжувалися збільшенням кількості періодичних видань, які охоплювали всі регіони України і були на той час єдиним засобом масової комунікації. У 30–80-х роках ХХ ст. мова газет і журналів була інструментом утвердження єдиного літературного стандарту, який максимально відповідав прескриптивній нормі. Мова періодичних видань водночас і відбивала кодифіковану норму, і репрезентувала динамічні процеси літературної мови, які особливо відчутні в часи демократизації мови (початок ХХ ст., кінець ХХ — початок ХХІ ст.). Публіцистичний стиль в усі періоди розвитку літературної мови був своєрідною випробувальною сферою нових лексичних одиниць, словотвірних зразків, синтаксичних конструкцій. Тут вони проходили етапи перевірки, відбору, що й сприяло закріпленню їх в узусі.

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від внутрішньомовних та позамовних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджував М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови¹. За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діакронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією»². Кожний стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в іс-

¹ Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 14.

² Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. Літературна норма і мовна практика. — К., 2013. — С. 65.

торії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розбіжностей споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які розмежовують споріднені мови³. Діахронний аспект дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та у зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні та внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників»⁴. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний з художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації⁵. Внутрішній критерій літературної норми — її відповідність законам системи національної мови. Всі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Українська літературна мова до кінця ХІХ ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. Цьому сприяли відсутність кодифікаційних праць і орієнтації на опорний діалект. Формуванню літературної мови перешкоджали заборони царського уряду Росії, що призводило до жорсткого обмеження її функціональних можливостей. Активізація національно-визвольного руху (зовнішні критерії) на початку ХХ ст. зумовила функціональну експансію і стала потужним поштовхом до створення єдиного літературного зразка, який би зміг об'єднати український простір. Спільними зусиллями мовознавців і громадських діячів було створено нормовану і кодифіковану систему з визначеними парадигмами на всіх мовних рівнях. Основою формування літературної норми була традиція вживання мовних одиниць у художніх творах письменників наддніпрянської частини України, яка стала компромісним варіантом кодифікаторів літературного зразка.

На початку ХХ ст. спостерігаємо процеси демократизації мови насамперед публіцистичного стилю, що виявлялися в широкому залученні діалектизмів, активізації потенційних можливостей мовної структури, впливові польської і російської мов. Це спричиняло варіантність засобів мовного вираження, яка була шляхом пошуку прийнятного літературного стандарту.

Мовна практика публіцистичного стилю початку ХХ ст. демонструє тенденцію естетичного відбору мовних одиниць, що виявлялося, зокрема, в інтелектуалізації мовомислення, у розширенні словникового запасу за рахунок прийнятних для суспільної свідомості позитивнооцінених одиниць, які продукувалися за рахунок і внутрішніх потенційних можливостей мови, і запозичень. Кодифікаційні процеси знаходили відображення в мові періодичних видань, які були синхронним відображенням внутрішньосистемних тенденцій мовної норми.

³ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 15–24.

⁴ Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. Зазнач. праця. — С. 20.

⁵ Там же.

Кодифікатори літературної норми (О. Синявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) у 10–20-х роках ХХ ст. в умовах бездержавності ставили за мету показати визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Такі тенденції відбивала і мовна практика більшості періодичних видань. Це згодом було закріплено в правописі 1928–1929 рр., який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям *символічна норма* і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»⁶. У 40–80-х роках ХХ ст. символічна норма стає неактуальною. Тоталітарний режим проголошує курс на зближення з російською мовою, що знаходить відбиття в прескрипціях і, зокрема, в мовній практиці періодичних видань. Це найвиразніше простежується на лексичному рівні, меншою мірою — на морфологічному і синтаксичному рівнях. Тривав процес максимальної стандартизації мови, що виявлялося у вилученні діалектизмів, самотутньої абстрактної лексики, помітного зниження кількості лексем на позначення інтелектуальної та естетичної сфер мовомислення, поширення словотвірних моделей російської мови. Метою мови публіцистичного стилю було досягнення докорінних змін у суспільній свідомості народу: заперечення національної ідеї, згасання духовного розвитку й утвердження ідеологічних соціалістичних цінностей, що виявлялося в класовому підході до розуміння понять і явищ позамовного світу. Завдання сформувати нове суспільство без будь-яких традицій і самоідентифікації передбачало вживання у мові преси однотипних, однозначних, семантично прозорих слів і висловів. Це помітно насамперед у переорієнтації оцінного потенціалу мовних одиниць, у частому вживанні заперечних конструкцій. На граматичному рівні характерні витіснення на периферію іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини із закінченнями *-ові*, *-еві* й активізація відповідних форм із закінченнями *-у*, *-ю*; нерозрізнення називного і кличного відмінків, поширення активних дієприкметників на *-учий*, *-ючий*. Інакше кажучи, було проголошено курс на утвердження тих зразків, які були неприйнятними для мовомислення 10–20-х років ХХ ст. і які певною мірою руйнували тенденцію до створення символічної мовної норми. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом), С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. Прагматична мовна норма — це одна з визначальних ознак стильової норми публіцистичного стилю загалом. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках ХХ ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, оскільки остання теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках ХХ ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує нові ціннісні орієнтири функціонування літературної мови і позамовного світу.

Діахронний, як і синхронний, аналіз проблеми становлення літературної норми виявляє сильну і слабку мовні норми⁷. Сильна норма (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних

⁶ Там же. — С. 257.

⁷ Там же. — С. 276.

одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. Слабка норма пов'язана з прагматичною і стильовою нормою, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою протягом усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років XX ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю, -а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-і роки XX ст. у мовній практиці, зокрема періодичних видань, пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляються в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два, три, чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках XX ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-і роки активізувалися, у кінці XX — на початку XXI ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Обмеження функціональних можливостей української мови в 30–80-ті роки XX ст. консервує динамічні процеси і перетворює мову на ідеологічний засіб впливу на формування масової свідомості суспільства. Публіцистичний стиль і в цей історичний період залишається одним з інструментів збереження неперервності писемної літературної традиції і показником певних тенденцій літературної норми. Українськомовні періодичні видання охоплювали всі регіони країни і відображали зміни суспільних цінностей. Вивчення семантичних, морфологічних, синтаксичних процесів мови публіцистичного стилю дозволяє розкрити реальні контекстуальні вияви внутрішньосистемних і штучно регульованих змін функціонування одиниць різного рівня.

Диференціації потребують поняття загальнолітературної і стильової норм публіцистичного стилю. Загальнолітературна норма регламентує вживання переважно нейтральних мовних одиниць в усіх сферах життєдіяльності мови. Загальнолітературній нормі властива стабільність і консерватизм. Стильова норма, зокрема публіцистичного стилю, — це динамічний, відкритий ряд мовних одиниць, який допускає набір специфічних виражальних засобів, які формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення цього функціонального різновиду. Інформаційно-аналітичні жанри періодики в усі історичні періоди загалом відповідають прескриптивній нормі часу. Їхній мовно-виражальний потенціал, як правило, не виходить за межі відносно стабільної загальноприйнятої норми. Динамічні процеси стильової норми публіцистичного стилю, які визначають і тенденції розвитку загальнолітературної норми, демонструють пізнавально-розважальні жанри публіцистичного стилю. Вони є результатом взаємодії різних стилів мови і, завдяки широкому інформаційному простору ЗМІ, формують мовну свідомість суспільства.

Досліджуючи мовну норму в діяхронії, варто враховувати динаміку рівневої структури мови, яку традиційно відбивала прескриптивна наука. Історія пуб-

ліцистичного стилю засвідчує тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний ужиток нових, найчастіше запозичених слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається на сторінках періодичних видань. Писемні джерела публіцистичного стилю фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С. П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі»⁸. Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, у стабільності, а з другого, — у складній внутрішній структурі, що регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їхніх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Унаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються, інші ж функціонують у мові протягом усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Як свідчить діакронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що позначалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Словотвірній нормі властива виняткова рухливість. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією і граматиною. Крім того, у словотворі складно визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діакронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Вона закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

У сучасній лінгвістиці на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживають терміни «узуальне» — «неузуальне» словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестан-

⁸ Там же. — С. 73.

дартне творення слів⁹. Є. А. Карпіловська опозицію «узуальне» — «неузуальне» ототожнює з поняттями «нормативне» — «ненормативне» і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми¹⁰. Термінами «нормативний» — «ненормативний» оперує культура мови. Поняття «узуальний» — «неузуальний» належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні, її об'єктом є ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється; на створення нового синтаксичного зразка зазвичай працюють сотні років десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам, граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової та просторової парадигм національного мовного простору.

Вивчення історичної змінності літературного стандарту передбачає висвітлення процесів динаміки літературної мови з урахуванням взаємодії дескриптивної і прескриптивної мовної норми. Як свідчить історія літературної мови й історія мовознавства, визначальними для кодифікаторів були тенденції мовної практики. Норма в діячості — це безперервний розвиток літературного зразка, поєднання окремо взятих синхронних історичних періодів літературної мови, що послідовно відбиває, зокрема, публіцистичний стиль.

Т. А. KOTS

JOURNALISTIC STYLE AS A SOURCE BASE FOR THE STUDY OF THE HISTORICAL VARIABILITY OF LINGUISTIC NORMS

The article analyzes the theoretical basis of studying the historical variability of language standards for material periodicals twentieth century. Differentiated concept prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary and style rules. Particular attention is drawn to the dynamic processes of literary norm in the context extralinguistic factors.

Key words: dynamics of linguistic rules, descriptive norm, prescriptive norm, literary norm, stylistic norm.

⁹ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.— К., 2008.— С. 26.

¹⁰ Там же.— С. 49–50.

ПСИХОГЕНЕЗ versus ОНТОГЕНЕЗ (спільне та відмінне)

Стаття присвячена встановленню спільних і відмінних рис у таких споріднених між собою явищах, як психогенез та онтогенез з позицій запропонованої нами синтаксичної теорії — теорії логіко-граматичної динаміки. Стаття заповнює існуючу в сучасній лінгвістиці лакуну, адже до цього часу, наскільки нам відомо, детального порівняння цих явищ на рівні процесів, що відбуваються в мозку людини, зроблено ще не було.

Ключові слова: психогенез, онтогенез, мова, мовлення, мислення, матерія, нейропроцеси, мозок, предикативність, предикація.

У мовознавчій літературі нам неодноразово доводилося зустрічати твердження про спорідненість явищ психогенезу та онтогенезу¹. Однак ці твердження мають переважно загальний характер, що свідчить про те, що ґрунтуються вони радше на інтуїції, ніж на спеціальному вивченні проблеми. У чому саме полягає близькість явищ психогенезу й онтогенезу вчені не розкривають, як не розкривають і те, чим саме вони відмінні між собою.

Метою нашої статті є спроба глибше проникнути в сутність цих явищ та, давши відповідь на ці запитання, заповнити існуючу в науці лакуну.

Відправною точкою в цій розвідці, як і в попередніх, нам слугуватиме теорія логіко-граматичної динаміки, запропонована нами як альтернатива вже існуючим у мовознавстві універсальним граматикам. Оскільки основні тези цієї теорії неодноразово висвітлювалися в попередніх публікаціях, ми на них детально не зупинятимемося². Нагадаємо лише, що в цій теорії зроблено спробу з'ясувати сутність взаємовідношень між мисленням і мовою, основну ж увагу сфокусуємо на факторі 2 (F_2) — одному з базових принципів цієї теорії. Сутність його, як уже неодноразово відзначалося, полягає в намаганні мислення поєднатися з матерією (інакше воно не матиме можливості бути вираженим) та відірватися від останньої (для досягнення бажаної легкості, динамічності)³.

Отже, згідно з фактором 2 (F_2), першочергові питання, що їх має з'ясувати дослідник, такі: яка саме форма мислення є вихідною при психо- та онтогенезі та чи з'єднана первісно ця форма мислення з матерією, чи ні. У разі ж позитивної відповіді постає ще одне питання — з якою саме матерією, її типом вона поєднана.

¹ Белякова Л. И., Филатова Ю. О. Физиологические и психологические аспекты речевого психогенеза // *Язык и сознание: психолингвистические аспекты*. — М. ; Калуга, 2009. — С. 216.

² Див.: Жаборюк О. А. Проблема психогенезу крізь призму теорії логіко-граматичної динаміки // *Мовознавство*. — 2009. — № 6. — С. 3–14.

³ Не випадково у фундаментальних науках, зокрема математиці та фізиці, переважають символи, адже вони значно легші за слова і забезпечують мисленню необхідну лабільність. Те саме стосується й гри в шахи, де, як відомо, партії також записуються за допомогою символів.

Як у випадку психогенезу, так і онтогенезу первісною (вихідною) формою мислення є предикативність, основні ознаки якої — цілісність, аморфність, неясність. Аргументів на користь цього більш ніж достатньо. Так, зокрема, якщо вважати мовлення (мову) зовнішньою «оболонкою» мислення, то мовлення первісної людини мало чим відрізняється від мовлення дитини. В обох випадках воно, як і форма мислення, що його породжує, характеризується цілісністю, аморфністю, неясністю. Це передусім так зване голофрастичне мовлення (слова-речення) та вигуки, крім цього, й такі невербальні зовнішні вияви предикативності, як жести, а також безпосередні реакції на подразники з навколишнього середовища — плач, стогін, крик, сміх, посмішка тощо. Чи пов'язана предикативність з матерією? Безсумнівно, що так, адже ця форма мислення є, власне, нічим іншим, як безпосереднім функціонуванням психосоматики конкретного індивіда — його нейроматерії. Звідси випливає, що мислення первісно пов'язане з органічною матерією, у якій воно фактично розчинене.

Таким чином, предикативність, як вихідна точка розвитку, — одна з тих найважливіших і найперших спільних рис, що характерна для обох явищ — психота онтогенезу. Ще однією, не менш важливою спільною рисою, є первісна пов'язаність предикативності з органічною матерією конкретного індивіда.

Цей первісний етап розвитку мислення та його зовнішнього вияву — мовлення (про мову тут взагалі ще не може йтися) здатний забезпечити лише найпримітивніший (тваринний) рівень «спілкування» — привернути увагу інших до фізіологічного стану свого організму. Щодо первісної людини — це насамперед привернути увагу до себе в разі небезпеки, попередити про небезпеку, показати своє задоволення або незадоволення тощо. Немовля ж, «спілкуючись» із дорослим, має на меті повідомити тата чи маму про свої фізіологічні потреби: голод, необхідність поміняти пелюшки тощо.

Поєднане з органічною матерією мислення є «важким», негнучким, повністю залежним від останньої: гостроти зору, слуху, швидкості реакції конкретного індивіда на подразники. Це сповільнює «мовлення» — зовнішню оболонку мислення, робить його часом не зовсім зрозумілим для того, до кого воно звернене. А тому, згідно з фактором 2 (F_2), мислення будь-що намагається відірватися від матерії, щоб набути лабільності, легкості. Це ще одна спільна риса, яка поєднує психогенез та онтогенез.

Універсальною передумовою для відриву мислення від органічної матерії є циклічність світу, його процесів. Вона закладена у світобудову самою природою. «Увесь всесвіт, — зазначає Д. Ейтчисон, — перебуває в постійному стані змін — факт, який коментувався філософами й поетами протягом віків»⁴.

Таким чином, мислення під дією «одвічного колеса змін»⁵ робить свій перший відрив від органічної матерії. Механізм відриву в обох випадках — у психогенезі та онтогенезі — один і той самий. Під постійною періодичною дією певної низки сигналів із зовнішнього середовища в мозку людини врешті-решт

⁴ Aitchison J. Language change: progress or decay? — 3d ed.— Cambridge, 2001–2002.— P. 3.

⁵ Там же. «Все крутиться, ніщо не стоїть на місці», — цитує Д. Ейтчисон на підтвердження своєї тези відомий вислів давньогрецького філософа Геракліта, який виголосив його ще у VI ст. до н. е. На «одвічне коло змін, яке розгойдує все живе» вказував у XVI ст. англійський поет Е. Спенсер, а в XX ст. думку про мінливість світу як про «час і світ у вічному польоті» сформулював у поетичній формі ірландський поет В. Б. Єйтс. І хоча факт циклічності світу є незаперечним і не потребує жодних доказів, твердження Д. Ейтчисон, підсилене цитуванням філософів та поетів, є свідченням того, наскільки важливий цей факт для науки, зокрема для лінгвістики.

утворюються, образно кажучи, «синці»⁶, а точніше — більш-менш сталі алгоритми нейропроцесів, супроводжувані хімічною реакцією. З часом ці алгоритмічні процеси укорінюються в мозку і починають «самостійне життя», що виявляється в їх здатності час від часу самореалізовуватися (самозбуджуватися). Це виявляється в тому, що, для того щоб «спрацював» певний нейроалгоритм, уже не треба прямого сигналу (подразника) ззовні, цілком достатньо опосередкованого сигналу, а часом і його непотрібно. Так, наприклад, при відчутті голоду або спраги (опосередкований сигнал) у мозку первісної людини автоматично спрацює певний «синець» (нейроалгоритм) і, як наслідок, виникає конкретний образ чогось їстівного (води), хоча цих речей у неї перед очима або ж у безпосередній близькості немає і діяти на органи чуття індивіда вони аж ніяк не можуть. У результаті подібного самозбудження людині може наснитися певний предмет (прототип «синця»), а то й без будь-якої причини вона випадково може згадати про нього. Яскравим прикладом існування в мозку первісної людини подібних «синців» є наскальні малюнки в печерах, які час від часу знаходять археологи. Поява ж цих перших «синців» у мозку індивіда (як у первісної людини, так і в немовляти) є нічим іншим, як першим відривом мислення від органічної матерії — абстракцією першого порядку. Ці «синці» («мозкові мозолі») закладають основу пам'яті.

Відірвавшись від органічної матерії та виробивши в мозку сітку незалежних один від одного нейропроцесів алгоритмічного характеру («синців», «образів»), мислення знову намагається поєднатися з матерією, щоб надати їй матеріального втілення. Людина прагне поділитися своїм ментальним досвідом з іншими людьми — родичами по племені. Оскільки сітка «синців» у певній групі первісних людей унаслідок ідентичних умов життя є майже однаковою, пошуки матерії ведуться колективно, у процесі спілкування первісних людей між собою. Ці пошуки тривають тисячі років, людина вдається до мови жестів, малюнків тощо. Врешті-решт її вибір зупиняється на звуковій матерії як найвиразнішій та найзручнішій. З'являються перші слова, поява яких означає поєднання мислення зі звуковою матерією. Вони відображають мислення на рівні уявлень, оскільки мають голофрастичний характер, тобто є словами-реченнями. Ці перші слова — передвісники формування природної мови.

Отже, як відрив мислення від органічної матерії — утворення самостійно існуючих перших одиниць мислення — уявлень («синців»), так і поєднання останніх з новим типом матерії — звуковою (у формі перших голофрастичних слів) триває у процесі психогенезу сотні тисяч років. Між процесом первісного відриву мислення від органічної матерії та процесом остаточного поєднання його зі звуковою матерією існує досить тривалий розрив у часі. Таким чином, уповільненість, часова довготривалість дії фактора 2 (F_2), послідовність проходження (протікання) його фаз, а також часовий розрив між протіканням останніх — це ті визначальні риси, які характеризують психогенез.

⁶ «Синці» («мозолі») — це не згустки нейроматерії, це невидимі цикли нейропроцесів алгоритмічного характеру, які характеризуються певною швидкістю протікання. Так, на перших етапах психогенезу ці алгоритми перебувають у процесі свого становлення (мозок лише набуває здатності їх виконувати), а тому швидкість їх протікання є дуже повільною. У процесі ж онтогенезу мозок дитини вже настільки при звичається до таких процесів унаслідок багатовікового розвитку людства, що швидкість протікання цих нейропроцесів порівняно з процесом психогенезу блискавична. Це також є однією з причин швидкого засвоєння природної мови дитиною.

Остаточний вибір звукової матерії сприяв розвитку органів мовлення людини, їх удосконаленню. Поява ж перших слів відкрила людині шлях до глибшого пізнання навколишньої дійсності, а разом з цим — до подальшого розвитку абстрактного мислення і формування мови. Маніпулюючи зі словами — поєднуючи їх між собою, замінюючи одне слово на інше, людина краще пізнавала подібність та відмінність речей, які стояли за цими словами⁷. У результаті почали виникати класифікації слів за тією чи іншою ознакою подібності чи відмінності предметів між собою — прообрази класифікації частин мови.

Що стосується онтогенезу, то в ньому дія фактора 2 (F_2), а цей фактор є, власне, тим, що споріднює психогенез з онтогенезом, відбувається за зовсім інших умов. Не випадково при однаковому механізмі, яким є відрив від/та об'єднання мислення з матерією, у разі психогенезу появи перших слів передують сотні тисяч років, у випадку ж онтогенезу цей процес відбувається набагато швидше — усього за шість-сім місяців. Перші слова, як відомо, з'являються наприкінці першого року життя.

Це, на нашу думку, можна пояснити кількома причинами. Передусім характером «центрифуги», яка зумовлює відрив мислення від органічної матерії. У випадку психогенезу це коловорот природних явищ — циклічність життєвих процесів (прийом їжі, черговість відпочинку та діяльності, посіву та збору врожаю, смерті та народження), зміна пір року, дня і ночі, сходу та заходу сонця, цикли змін місяця тощо. У онтогенезі — це циклічні процеси маніпуляцій з малям, супроводжувані мовленням. У першому випадку цикли дуже сповільнені, не зосереджені на конкретному індивіді, тоді як у другому — прискорені, спрямовані на конкретну дитину. Не менш важливою відмінністю є також те, що у психогенезі в первісній людини формуються «синці» під дією в основному зорового сигналу ззовні, хоч інші сигнали також відіграють певну роль у їх формуванні. Такі «синці» умовно називатимемо «зоровими синцями». У онтогенезі формування «синців» відбувається переважно під дією мовлення, яке супроводжує всі маніпуляції з малям. Звукова ж матерія, як зазначалося в попередніх публікаціях, значно потужніша за зорову, а тому й не дивно, що в маляти формуються передусім «синці» слухового характеру, зоровий та інші чуттєві компоненти є лише супровідними. Важливим є й те, що ці «слухові синці» вже ґрунтуються на лексико-граматичних одиницях мови, вкарбованих у мовлення дорослого. Це означає, що в процесі психогенезу звукові відповідники ще треба віднайти, створити, «обкатати» в мовленні, тоді як немовля отримує вже готовий продукт — природну мову, йому залишається лише виокремити її та засвоїти через мовлення. Зрозуміло, що у випадку психогенезу озвучення перших «синців» потребує більше часу, тоді як у онтогенезі часу на це взагалі не потрібно.

Ще одним не менш важливим моментом, який зумовлює відмінність між психо- та онтогенезом є сама органічна матерія мозку, від якої намагається відірватися мислення у формі предикативності. Мозок первісної людини і мозок сучасної дитини — кардинально різні речі. Якщо вдається до метафоричного порівняння, то мозок первісної людини можна порівняти за структурою з твердою гумою, тоді як мозок дитини — з м'якою, гнучкою пористою губкою, зі слідами півтора-мільйонного періоду формування «синців». Інакше кажучи, у мозку немовляти вже від народження закарбований механізм відриву мислення від мате-

⁷ Поєднуючи слова між собою, людина могла зіставляти речі, які в реальності фізично недотичні: їх не можна взяти в руки, наблизити одну до одної та добре роздивитися. Слова ж уможливили цей процес. Людина почала глибше пізнавати навколишній світ.

рії та поєднання з нею, який воно за сприятливих умов відтворює блискавично, що, власне, й зумовлює таке швидке порівняно з психогенезом засвоєння природної мови. Н. Хомський інтуїтивно відчував цю вроджену здатність мозку до засвоєння природної мови, однак пояснював це «вродженим знанням глибинних структур мови», що не одне й те саме⁸. Насправді ж дитина не народжується зі знанням мови, її глибинних структур, вона народжується з досконалим інструментом набуття цього знання. Свідченням цього є, власне, те, що немовля, незалежно від раси чи національності, дуже швидко й ефективно здатне засвоїти не лише батьківську мову, а будь-яку природну мову взагалі, якою б віддаленою від мови його прашчурів вона не була. Таким чином, у психогенезі людина лише створює, формує цей механізм, у онтогенезі вона його вже має від народження і застосовує для оволодіння мовою.

Відмінність у швидкості протікання психогенезу та онтогенезу пояснюється, крім різної якості мозку, й тим, що мовленнєвий апарат первісної людини лише формувалася (що потребувало також чимало часу), тоді як у немовляти він досконалий для мовлення вже від народження. Отже, анатомічний і фізіологічний стан органів мовлення, пристосованість їх до вимови звуків різної складності та звукових ланцюжків є одним з факторів, який уповільнює процес психогенезу та водночас прискорює процес онтогенезу.

За вказаних обставин дія фактора 2 (F_2) в умовах онтогенезу має свою специфіку порівняно з психогенезом. Спробуємо розкрити особливості механізму його дії.

Так, під дією мовленнєвої «центрифуги», яка супроводжує щоденні маніпуляції догляду за малям (годування, купання, вкладання до сну, сповивання, пестощі тощо), у мозку дитини поступово закарбовуються наголошені голосні звуки певних фраз (їх зазвичай порівняно небагато), формуючи «синець» (слуховий образ, слухове уявлення) певної конкретної ситуації. Усі інші ненаголошені склади цих часто повторюваних фраз слугують певним тлом, яке з плином часу так само поступово, шар за шаром всотується «синцем». Він набуває все більшої ясності, дискретності, наближаючись до фрази-оригіналу, яку постійно промовляє дорослий до дитини. Що стосується «зорового» компонента «синця», то він відіграє в онтогенезі дещо меншу роль, ніж у психогенезі, адже звукова матерія, яка ззовні постійно діє на мозок дитини, є потужнішою за світлові хвилі. (Первісна людина на ранніх етапах психогенезу подібного мовленнєвого супроводу не мала і не могла мати у принципі, адже мова лише починала своє формування.) «Зоровий» компонент разом з іншими компонентами «синця», сформованими під дією тактильних, смакових та нюхових чинників, супроводжуючи слуховий «синець», врешті-решт долучаються до нього. Ці компоненти так само, як і слуховий, мають своє «ядро» та «периферію». Ядра з плином часу розростаються, вбираючи в себе периферійні аспекти, стають чіткішими і поступово поглинаються основним «синцем», формуючи єдине ціле. Дитина все ясніше усвідомлює і запам'ятовує як наголошений компонент фрази, так і реальний процес, що відбувається під її супроводом: дійових осіб, рухи, певні предмети тощо. Формування «ядра синця» на чолі зі слуховим компонентом означає перший відрив мислення від органічної матерії.

Одночасно з цим, згідно з вимогами фактора 2 (F_2), відбувається й поєднання новоутворених «синців» («ембріонів» уявлення) зі звуковою матерією. Річ у тім, що в дитини вже заздалегідь створено природою всі необхідні для цього умови.

⁸ Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax.— The M. I. T. Press.— 1976.— P. 32, 37.

Звукові сигнали, які надходять через вушко в мозок дитини та скануються останнім, одночасно з цим діють і на м'язи органів мовлення дитини — язичка, губ, голосових зв'язок тощо, тісно пов'язаних з органами слуху. Як наслідок — органи мовлення приводяться в рух. Ворушіння язичка, ротика, губок можна часто спостерігати в дитини в перші тижні після народження. Вона автоматично, підсвідомо намагається відтворити найяскравіший, найпотужніший звук у промовленій до неї фразі, яким на перших порах є наголошений голосний. Момент, коли маля більш-менш вдало і, що дуже важливо, свідомо відтворило цей звук на позначення відповідної ситуації, є початком звукового оформлення «синця», початком до засвоєння певного слова, а далі — й фрази.

Період засвоєння слова, як ми зазначали, відбувається протягом першого року життя. Починаючи з наголошеного звука, наголошеного складу, а потім з подвоєння складів, формується протослово (артикулема) — одиниця «голофразичного мовлення». Як пошарово формується в мозку дитини «синець», стаючи все більш дискретним та чітким, так само пошарово, услід за етапами формування «синця», відбувається його звукове оформлення. Дитина починає вимовляти наголошений склад у фразі, а далі, усвідомлюючи розбіжність між довжиною промовленої фрази та щойно засвоєним нею складом, збільшує довжину артикулеми подвоєнням останнього. Так з'являються всім добре відомі слова «дитячої мови»: *няв-няв, бу-бух, ту-ту, папа, мама, няня, баба, гав-гав* тощо. При цьому, як свідчать дослідження, етап подвоєння складів дитина проходить незалежно від мови, яку вона засвоює.

Як бачимо, засвоєння слова дитиною йде нелегко — крок за кроком, як нелегко йшов процес створення слова людиною. При цьому в психогенезі формування слова (творення лексичних одиниць мови) йшло в напрямку від первісного індивіда до первісної мовної спільноти. Індивіди (їх могло бути кілька) «пропонували» свої звукові варіанти на позначення того чи іншого предмета або істоти (не останню роль у цьому процесі відігравало звуконаслідування⁹), запускали їх у мовлення, де вони проходили апробацію («обкатування»). Результатом цього було прийняття одного з варіантів спільнотою, інші ж були або відторгнуті, або ж слугували як синоніми. Онтогенез іде протилежним шляхом: від мовної спільноти до індивіда (немовляти). Лексичні одиниці певної мови, які є надбанням усього мовного колективу, проникають у мозок маляти (конкретного індивіда), у якому вони поступово вкорінюються та індивідуалізуються. Підпорядкування цих явищ одному з основних законів діалектики — єдності протилежностей, загального та індивідуального — свідчить не лише про спорідненість психогенезу та онтогенезу, а й підтверджує, на наш погляд, правильність шляху до з'ясування їх сутності.

Слід також відзначити, що процес створення слова людиною як лексичної одиниці структурованої мови був важким і тривалим. Тисячі років відбувався процес пошуку відповідної матерії, поки люди не усвідомили невідворотність обрання звукової матерії. Не менше часу потребувала й апробація лексичних одиниць мовленням, перш ніж вони увійшли в постійний мовленнєвий обіг — стали одиницями мови.

⁹ Дитина в процесі засвоєння природної мови також не оминає звуконаслідування: одними з найперших та найлегших лексичних одиниць, які вона засвоює, - слова «дитячої мови», що ґрунтуються на звуконаслідуванні. Це стосується всіх природних мов без винятку, що свідчить про глибокі еволюційні корені онтогенезу та спорідненість його з психогенезом.

Свої складнощі має й процес засвоєння мови дитиною. Свідченням цього є те, що певна кількість дітей, почавши спілкуватися рідною мовою, ще протягом двох-трьох років продовжує «перекручувати» багатоскладові слова, вимовляючи більш-менш розбірливо лише кілька складів — наголошений та суміжні з ним, інші ж, віддалені від наголошеного, вимовляються нечітко. Це свідчить про складність процесу укорінення слова в мозку дитини, про індивідуальність дії фактора 2 (F_2) в кожному конкретному випадку.

Таким чином, спорідненість психогенезу й онтогенезу полягає в підпорядкуванні обох явищ дії фактора 2 (F_2).

Відмінність між цими явищами ми вбачаємо в тому, що процес психогенезу — це зумовлене природою формування в мозку людини фактора 2 (F_2), що уможливило подальший ментальний розвиток людства і паралельне формування природної мови. Процес онтогенезу, на відміну від психогенезу, це лише індивідуальне застосування фактора 2 (F_2) у засвоєнні мови, оскільки механізм цього фактора є вродженим. При цьому фактор 2 (F_2) у процесі онтогенезу так само зумовлює ментальний розвиток дитини: через нього, його дію, дитина вибирає у себе мову, а через неї — ментальний досвід людства, накопичений у процесі її багатовікового розвитку.

(Одеса)

О. А. ZHABORIUK

PSYCHOGENESIS versus ONTOGENESIS (SIMILARITIES AND DIFFERENCES)

The article is dedicated to establishing of differentiated features of such closely related phenomena as psychogenesis and ontogenesis in the light of the suggested syntactic theory — the theory of logico-grammatical dynamics. The article fills in the existing in present-day linguistics lacuna, as, to our knowledge, the problem of the detailed comparison of these phenomena on the level of neuroprocesses hasn't been tackled so far.

Keywords: psychogenesis, ontogenesis, language, speech, thought, neuroprocesses, brain, predicativeness, predication.

Мойсієнко А.

НАРОДНА ЗАГАДКА В ТЕКСТОВО-ДИСКУРСИВНОМУ ВИМІРІ

К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2016.— 176 с.

Народні загадки становлять об'єкт збирання й дослідження, звичний для фольклористів, натомість як окремий різновид мовних утворень вони не отримали достатньої уваги дослідників-лінгвістів. Це, зокрема, виявляється у підході до загадок як до паремійних складників фразеологічного фонду тієї чи іншої мови: виходячи з притаманного сучасній науці широкого розуміння одиниць, належних до лексико-фразеологічного рівня, фактиці, які вивчають фраземи, залучають до своїх студій також і паремії, однак відповідний матеріал, як правило, обмежується лише прислів'ями та приказками. Так само коло мовознавців, як в Україні, так і за її межами, котрі займаються загадками, також дуже обмежене. Одним із них є автор рецензованої монографії А. Мойсієнко, перу якого належить ціла низка досліджень у цій галузі.

У новій книзі А. Мойсієнка загадка постає як предмет комплексного вивчення. Це почасти пов'язано з тим, що, як і інші фразеологічні та паремійні утворення, загадки становлять багаторівневий структури, і кожний з їхніх структурних рівнів (звуковий, лексичний, граматичний) може бути окремим об'єктом аналізу. З іншого боку, можливість і, отже, необхідність комплексного підходу до загадок зумовлена такими чинниками, як їхня функціональна амбівалентність (пор. їх використання як складника ритуалу, з одного боку, і, з другого, — розважально-ігрову роль у традиційній народній культурі та суголосність з «енігматичними» утвореннями, властивими сучасній масовій культурі, такими як кросворд). Крім цього, щодо загадок тут можливе застосування того, що М. Гловінський назвав різними «стилями сприйняття»¹, причому в даному випадку ці стилі можуть бути приурочені до різних за своєю відносною хронологією культурних типів. Альтернативою осучасненого, суто естетико-поетичного прочитання загадок може бути така їхня інтерпретація, яка є суто когнітивною і враховує відображені в них моделі архаїчного мислення, а також їхню роль як прадавніх носіїв суспільно значущої інформації. У цьому зв'язку слід згадати,

по-перше, взаємовідношення загадок з міні-текстами інших жанрів фольклору, передусім з прислів'ями та приказками, і, по-друге, — взаємовідношення між первинним та вторинними контекстами застосування загадок. Нарешті, не слід забувати й можливості, що їх розкриває порівняльне вивчення загадок, установлення відповідних міжмовних паралелей та їх витлумачення в генетичному та / чи типологічному розумінні.

Комплексність підходу А. Мойсієнка до загадок відображає структура його монографії. Її перший розділ присвячено особливостям граматичної організації тексту народної загадки. Тут автор розглядає діапазон синтаксичних структур, представлених в українських загадках, пов'язуючи особливості їх функціонування в цьому паремійному жанрі з засадничою двочленністю структури їхнього тексту (тобто наявністю в ньому двох складників, власне загадки та її розгадки), а також із специфічним характером смислової співвіднесеності цих складників, обидва з яких мають спільний денотат, але при цьому різняться характером його витлумачення, у першому випадку «енігматичного», зашифрованого за допомогою тих чи інших предметних кодів, а в другому — прямого й експліцитного.

Другий розділ «Динаміка смислових відношень у народній загадці» висвітлює питання, пов'язані з тим, що можна назвати зворотним перекодуванням внутрішньої форми загадки з метою встановлення її прихованого денотата. Тут у методологічному апараті автора ключова роль належить категорії співвідносного компонента, який є структурним корелятом відгадки у смисловій структурі власне загадки. У цьому концептуальному контексті автор також розглядає роль лексичного повтору в розгортанні смислової структури загадки і, крім того, характер застосування загальнофольклорних формул (тобто кліше, що зустрічаються як у загадках, так і деінде у фольклорі) у побудові загадкового тексту.

У третьому розділі «Народна загадка: від абстрактно-узагальненого до національно-ідентичного» автор звертається до традиційного для пареміологічних студій питання про співвідношення універсального й етно-специфічного в мовній картині світу, тобто

¹ *Głowinski M. Świadectwa i style odbioru // Teksty : teoria literatury, krytyka, interpretacja. — 1975. — N 3 (21). — S. 9–28.*

до тієї проблеми, що її З. Г. Коцюба окреслила як пареміологічний парадокс². Численні приклади, якими А. К. Мойсієнко ілюструє вживання в текстах загадок різних лексичних одиниць, особливо тих із них, які позначають реалії традиційної народної культури і значущі для української ментальності складники природного довкілля, а також формують мовний образ людини у загадках, — усе це переконливо свідчить про те, що даний різновид паремійних утворень дуже важливий для вивчення семантики етнічних стереотипів і символів, для встановлення тих, нерідко архаїчних, смислів і асоціацій, які передаються національно забарвленою лексикою. Водночас хотілося б привернути увагу автора до іншої проблеми, яка тут постає, а саме до етносемантичної специфіки того фрагмента фольклорно-мовної картини світу, який представлений загадковим матеріалом, до тих не лише збігів, а й розбіжностей, що існують між загадками, з одного боку, та іншими фольклорними жанрами (зокрема прислів'ями і приказками), — з другого.

Автор рецензованої монографії відомий не лише як учений-лінгвіст, а й як поет. Через це видається не випадковим, що загадки цікавлять його не лише як носії інформації та інструменти пізнання дійсності, а й як художні тексти, як витвори мистецтва, здатні приносити естетичне задоволення. У рецензованій монографії окремий, четвертий, розділ присвячено естетичному потенціалові слова у загадці, і в цій сфері об'єктом дослідницького інтересу А. Мойсієнка стали слова-оказіоналізми, а також римовані конструкції та загадкове анаграмування. Автор обґрунтовано пов'язує ці явища з елементом гри в загадці, причому річ тут не лише в ігровому характері художньої творчості взагалі (і, отже, будь-якого мистецького витвору) чи в ролі загадки як складника ігрового ритуалу в архаїчних культурах: оскільки, за Р. Й. Якобсоном, поетична функція мови орієнтована на мовленнєве повідомлення як на складник комунікативної ситуації, то цілком природно, що у випадку загадок у цій орієнтації знаходить свій вияв і ігрова стихія, об'єктом ігрових маніпуляцій і метаморфоз у них є й сама мова, а гра слів стає однією з істотних засад загадкового текстотворення.

Основним для двох останніх розділів монографії є застосування зіставного методу в інтерпретації досліджуваного автором матеріалу. У першому з них («Народна загадка в

системі і структурі інших жанрових утворень») А. Мойсієнко спершу розглядає відношення загадки до інших фольклорних жанрів, наводячи численні випадки майже дослівної близькості між паремійними утвореннями цього типу та прислів'ями, «діалогічними» піснями й відповідними фрагментами деяких казок, і вказуючи у зв'язку з цим на первісну роль загадки як елемента архаїчного обряду й міфологічного тексту. Далі він переходить до загадок як компонентів уже писемних текстів, як давніх, навіть літописних (з можливими тут запозиченнями з precedentних текстів), так і текстів сучасної художньої літератури, прозових і поетичних. В останньому розділі «Про деякі типологічні особливості загадкових текстів» об'єктом зіставлення стають типологічно значущі подібності й відмінності, зокрема стосовно клішованих виразів, у тих із цих текстів, що належать до генетично споріднених мов. Насамкінець автор звертається до теми співвідношення народних і літературних загадок, простежуючи численні випадки фольклорно-паремійного підтруття останніх.

У цілому монографію характеризує збалансоване співвідношення теоретичних фрагментів з ілюстративним матеріалом. Використаний у книзі мовний фактичний матеріал стосується переважно, але далеко не виключно, української мови. Те саме, *mutatis mutandis*, можна сказати і про бібліографію (як про ту, що подана наприкінці книги, так і про списки літератури до окремих розділів): тут також подибуємо покликання як на вітчизняних, так і на зарубіжних дослідників.

Рецензована монографія є своєрідним підсумком багатоаспектного попереднього доробку А. Мойсієнка в галузі дослідження загадкових паремій, вона може оцінюватися і як вступ до студій у цій галузі, призначений водночас і для філологів-початківців, і для досвідчених фахівців. Ця книжка становить безперечний інтерес для пареміологів, які працюють з матеріалом української, а також інших слов'янських і неслов'янських мов, для етнолінгвістів та фольклористів, семіотиків та культурологів.

С. С. ЄРМОЛЕНКО

² Коцюба З. Г. До питання про пареміологічний парадокс // Мовознавство. — 2006. — № 4. — С. 41–53.

Ажнюк Б. М. Європейські засади мовної політики	2
Ажнюк Л. В. Типологія об'єктів лінгвістичної експертизи і методика їх дослідження	3
Бацевич Ф. С. Абсурдистські художні тексти: спроба типології	1
Бацевич Ф. С. Методологічні засади сучасної лінгвістичної прагматики	6
Белій Л. Л. Мовне очуднення як інструмент маніпулятивного творення «русинської» мови	3
Богданова Є. В. Історія акцентуації відприкметникових прислівників, мотивованих суфіксальними прикметниками	4
Васильєва Л. П. Національно-культурна ідентичність та етнокультурні асоціації	1
Васильєва Л. П. Соціолінгвістика в південнослов'янських країнах	6
Вербич С. О. Ойконімікон України: минуле й сьогодення	1
Гончаренко А. В. Найменування предметів одягу в тексті Києво-Печерського патерика	1
Даниленко Л. І. <i>Погода і pohoda</i> у світлі української та чеської мов	2
Дочу А. Р. Тюркізми в англійській та інших індоєвропейських мовах	3
Єрмоленко С. С. Смысловий розвиток прислівників зі значенням «так»: моделі і мотивація	5
Жаборюк О. А. Білінгвізм крізь призму онтогенезу	2
Жаборюк О. А. Психогенез versus онтогенез	6
Іваненко О. В. Семантична історія слова: нотатки на полях книжки	5
Ідзьо М. В. Фразеологічні одиниці як засоби мовної експресивізації в текстах сучасних польських ЗМІ	3
Казимиrowa І. А. Польське термінознавство: основні напрями дослідження	5
Кондратенко Н. В. Українська політична лінгвістика в Україні: фундаментальні і прикладні проблеми	6
Коць Т. А. Варіантність морфологічних форм іменника в прескрипціях і мовній практиці другої половини ХХ ст.	2
Коць Т. А. Публіцистичний стиль як джерельна база дослідження історичної змінності мовної норми	6
Купріянов Є. В., Широков В. А. Лексична неоднозначність іспанських мовних одиниць як об'єкт теорії семантичних станів	6
Лучик А. А. До питання про українську російську в сучасній парадигмі наукових досліджень	5
Мойсієнко В. М. Кого називали «людьми руськими» на Русі та на пост-руських геополітичних утвореннях?	4
Ніколаєнко Л. І. Оцінка в мовній концептуалізації емоцій групи «Співчуття»	3
Пелипенко О. А. Засоби номінації малих сукупностей в українській та іспанській мовах	3
Полукетова А. Ю. Акцентні відмінності іменників середнього роду *ō-/*jō-основ в українському виданні «Граматика» М. Смотрицького 1619 р. та в російському виданні 1648 р.	4
Пономаренко С. С. Специфіка морфонологічних явищ у процесі лексичної деривації в українській мові	4
Пономаренко С. С. Класифікаційні типи морфонологічних моделей в українській мові	6
Селігей П. О. Розмовні елементи в науковому мовленні: випадковість чи закономірність?	1
Склярєнко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 2	4
Скопнієнко О. І. Українське та білоруське словникарство 20–30-х років ХХ ст. з погляду збереження національних традицій	5
Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української літературної мови	2
Тараненко О. О. Активізація тенденцій до аналітизму versus до синтетизму в сучасній українській літературній мові	5
Тараненко О. О. Активізація тенденцій до аналітизму versus до синтетизму в сучасній українській літературній мові	6
Тимочко Б. В. Флорономени в молдавсько-українських грамотах XIV–XV століть	4
Томіленко Л. М. Місце й особливості подання галузевої лексики в «Російсько-українському словнику» С. Іваницького та Ф. Шумлянського	1
Шестопал О. С. Наголошення інфінітивів у «Енеїді» І. П. Котляревського	3

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Валюх З. Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз	2
Вербич С. Багамольнікова Н. А. Тапанімія Гомельшчыны: структурна-семантична характеристика	2
Грещук В. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження	5
Єрмоленко С. С. Мойсієнко А. Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі	6
Іващенко В. Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт	1
Насірко Г. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю	5
Нечитайло І. Макаров В. І. Формирование восточнославянской диалектологии как историко-лингвистической дисциплины во II половине XVIII — I половине XX вв.	5
Приходько А. Козлова Т. О. Іконічність у лексиці індоевропейської прамови	2
Скопніченко О. Кулеш Г. І. Мова беларускага заканадаўства XX стагоддзя: генезіс і эвалюцыя	4
Тараненко О. Півторак Г. Історико-лінгвістична славістика: Вибрані праці	3
Шевченко Л. І. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови	1

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	1, 4, 5
-------------------	---------

Дисертаційні роботи з мовознавства	1
--	---

Іван Андрійович Стоянов 	3
---	---

Зміст журналу «Мовознавство» за 2016 рік	.6
--	----